

АГУЛЬНЫЯ, ТЭАРЭТЫЧНЫЯ ПЫТАННІ

Вольга Гапоненка (Мінск)

НАВУКОВАЯ ЭЛІТА БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯСПАРЫ: АДМЕТНЫЯ РЫСЫ І АСАБЛІВАСЦІ ВЫВУЧЭННЯ

Прысутнасць беларусаў у розных краінах свету мае даўнюю гісторыю. У розныя гістарычныя перыяды па эканамічных, палітычных, рэлігійных, ваенных і іншых прычынах насельніцтва беларускіх зямель перасялялася за межы сваёй бацькаўшчыны. Дынаміка гэтага працэсу ў значнай ступені была абумоўлена падзеямі як унутры, так і звонку краіны.

Пакідаць землі Беларусі насельніцтва пачало ўжо на ранніх этапах фарміравання беларускай дзяржаўнасці — у час існавання найстаражытнейшых дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі Беларусі Полацкага і Тураўскага княстваў. За мяжу выхадзілі прадстаўнікі кіруючай эліты, якія былі вымушаны пакідаць родныя мясціны ў сувязі з палітычнымі абставінамі, у выніку падрэзняння ў барацьбе за ўладу. Падобныя характеристары мела эміграцыя ў ранні перыяд існавання Вялікага Княства Літоўскага і ў часы яго росквіту (XIII – першая палова XVI ст.).

Заняпад Вялікага Княства Літоўскага, страта незалежнасці Рэчы Паспалітай і ўключэнне беларускіх зямель у склад і эканамічную сістэму Расійскай імперыі стварылі сацыяльныя, эканамічныя і палітычныя ўмовы, спрыяльныя масавай эміграцыі¹. Першая яе хвала ў іншаземічных рэгіёнах Расійскай імперыі (усходняя эміграцыя) і за мяжы (захадняя) узнялася ў канцы XIX – пачатку XX ст., і з гэтага часу пачаўся практэс фарміравання дыяспары як сталага месца пражывання значнай часткі беларускага народа

¹ Падрабязней аб ранній эміграцыі з беларускіх зямель глядзіце ў артыкуле А. Ціхамірава. Эміграцыя ў даведніку «Беларусы і ўраджэнцы Беларусі ў памежных краінах» (Мн., 2000).

за межамі Бацькаўшчыны². Да Першай сусветнай вайны дамінуючай была працоўная эміграцыя. З 1917 г. пачынаеца масавая палітычная эміграцыя з беларускіх зямель, бо грамадскія падзеі на тэрыторыі ўсёй былой Расійскай імперыі істотна змянілі агульны клімат і ў Беларусі. Дзякуючы дзеянням нацыянальнай эліты беларускі народ паступова пераўтвараўся тады з этнічнай масы ў палітычную нацыю³. Часткай названага працэсу з’явілася эміграцыя інтэлігенцыі і таленавітай моладзі ў навуковыя і культурныя цэнтры Расіі, Польшчы, Германіі, Злучаных Штатаў Амерыкі, Францыі, Канады, іншых краін. Адной з прычын выезду была абмежаваная колькасць на тэрыторыі Беларусі вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў⁴.

Беларусь сёння — гэта краіна з высокім інтэлектуальным патэнцыялам. Яе багатая і адметная культура, прызнаная сусветнай навуковай супольнасцю навуковыя школы творча ўвабралі ў сябе вопыт розных краін і школ — як вынік гістарычнага і геапалітычнага знаходжання беларускіх зямель на працягу стагоддзяў на скрыжаванні не толькі вострай палітычнай барацьбы, але і культурных традыцый Усходняй, Цэнтральнай і Заходняй Еўропы. На такой палітычнай і ментальнай глебе нараджаліся неардынарныя постацы змагароў за стварэнне і абарону сваёй дзяржавы і яе інтарэсаў — палітыкі, дыпламаты, ваяры. Тут працавалі арыгінальныя мысліцелі, таленавітыя вучоныя і даследчыкі.

Адначасова Беларусь дала свету многіх выдатных дзеячаў навукі, літаратуры, мастацтва, палітыкай. Імёны іх увайшлі ў замежныя энцыклапедыі і біяграфічныя слоўнікі. Тут нацыянальны герой ЗША Тадэвуш Касцюшка, дыпламат Іосіф Гашкевіч, асветнік Францішак Дзяружынскі, медык і грамадскі дзеяч Мікалай Судзілоўскі, вучоныя Ігнацы Дамейка, Аляксандар і Уладзімір Кавалеўскія, Зыгмунт і Эдвард Урублеўскія, Іван Яркоўскі, Васіль Ермакоў, Шэлдан Лі Глэшоў (Глухоўскі), Жарэс Алфёраў, Яўген Вярбіцкі, Вітаўт Тумаш, Юрый Туронак, Яўген Шыраеў, дзеячы культуры Янка Запруднік, Майсей Сяднёў, Наталля Арсеніева, Міхась Забэйда-Суміцкі, Міхал Равенскі, Тамара Стагановіч і многія іншыя. Але ў выніку

² Да Першай сусветнай вайны па эканамічных прычынах толькі ў Сібір з Беларусі перасялілася больш за 700 тыс. асоб (пераважна сяляне), за межы Расіі (пераважна ў ЗША, Канаду, Бразілію, Аргенціну, краіны Заходняй Еўропы) — 500–600 тыс. чалавек. Цяпер беларуская дыяспара складае прыкладна 3,5 млн. чалавек, што ў адносінах да 10-мільённага насельніцтва Рэспублікі Беларусь дае даволі вялікі працэнт — трэць нацыі.

³ Асноўныя плыні беларускай эміграцыі і адметныя рысы беларускай дыяспары разгледжаны ў арт. Г. Сяргеевай «Дыяспара беларуская» (гл. той жа даведнік «Беларусы і ўраджэнцы Беларусі ў памежных краінах». Пра дзеянасць і асноўныя рысы беларускай палітычнай эміграцыі гл. у арт. В. Кіпеля (Кантакты і дыялогі. 1996. № 9).

⁴ Асноўнымі месцамі эміграцыі былі навуковыя цэнтры Заходняй і Цэнтральнай Еўропы — Берлін, Гайдэльберг, Стакгольм, Парыж, Прага, Кракаў, а таксама Пецярбург (Петраград) і Масква.

нашага мэтанакіраванага нацыянальнага нігілізму, ігнаравання на працягу дзесяцігоддзя навуковай і культурнай спадчыны яны вядомы пераважна як прадстаўнікі іншых краін.

Пэўная работа па вяртанню славутых імёнаў нашай бацькаўшчыны робіцца агульнымі намаганнямі вучоных Беларусі і беларусістай свету. Пры падтрымцы Дзяржайнага камітэта па справах рэлігіі і нацыянальнасцей Рэспублікі Беларусь падрыхтаваны даведнік «Беларусы і ўраджэнцы Беларусі ў памежных краінах». Дзяякоўчы падтрымцы Дзяржайнага камітэта Рэспублікі Беларусь па навуцы і тэхналогіях ў 1998–2000 гг. выкананы праект «Славутыя імёны Бацькаўшчыны» і выдадзены першы выпуск аднайменнай кнігі. І ўсё ж многія старонкі жыцця беларускай навуковай дыяспары на сённяшні дзень не вывучаны.

Дадзеная праца — спроба зрабіць яшчэ адзін крок да таго, каб належным чынам ацаніць уклад ураджэнцаў Беларусі ў развіццё фундаментальнай навукі і тэхнікі свету, знайсці для іх адпаведнае месца ў гісторычнай прасторы. Гісторыка-навуковы аналіз ролі выхадцаў з Беларусі праводзіцца тут з пункту гледжання іх укладу ў сусветную навуку. На прыкладзе асобных постацей вучоных розных галінаў ведаў — прадстаўнікоў дакладных і гуманітарных навук, якія зрабілі істотны ўклад у сусветную навуку, дзяячаў культуры — зроблена спроба выявіць агульныя і адметныя рысы ў іх навуковым і жыццёвым лёсе. Сцвярджаецца, што вывучэнне навуковай спадчыны ўраджэнцаў Беларусі будзе ў значнай ступені спрыяць фарміраванню нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа.

Даследаванне гісторыі навукі Беларусі, аналіз тэндэнций яе развіцця ў кантэксле сусветнай навуковай традыціі мае два падыходы: першы — гэта інтэнсіўны этап, калі праводзіцца назапашванне біяграфічнага і бібліографічнага матэрыялу; наступны крок — экстэнсіўны, калі адбываецца асэнсаванне матэрыялу для выяўлення універсальных законаў і пэўных асаблівасцей развіцця навукі ў далзенай краіне. Стварэнне базы дадзеных пра годных сыноў Беларусі і падрыхтоўка слоўніка «Хто ёсьць хто сярод беларусаў свету» далі мажлівасць перайсці ад першага этапа да асэнсавання іх навуковай і культурнай спадчыны з тым, каб далучыць гэтую спадчыну да беларускай культуры і навукі як яе неад'емную частку.

Па-за межамі Беларусі змаглі раскрыць свой талент, арганізацыйныя здольнасці тыя беларусы, для каго адзінм захапленнем у жыцці стала наука. Да прыкладу, сыны Беларусі, дзяякоўчы сваім фундаментальным навуковым даследаванням, набылі пачэснае права быць першымі ў многіх галінах прыродазнаўства. Ім належала значныя дасягненні ў інжынернай справе, фізіцы, матэматыцы, біялогіі, хіміі, медыцыні.

Прывяду некаторыя прыклады. Фундаментальная даследаванні ў галіне нізкіх тэмператур былі выкананы ўраджэнцам Гродна прафесарам Кракаўскага ўніверсітэта З. Урублеўскім (1845–1888). Ён даказаў, што ўсе газы ў крытычнай кропцы падпрацоўваюцца агульнаму правілу (тэарэма

Урублеўскага) і паказаў, што крытычныя тэмпературы могуць спрыяць пашырэнню ведаў пра прыроду і будову рэчыва ўвогуле. У працах прафесара Пецярбургскага ўніверсітэта А. Кавалеўскага (1840—1901), з Віцебшчыны знайшла сваё ўласабленне ідэя гармоніі ў развіціі жывых арганізмаў. Абапіраючыся на тэорыю Ч. Дарвіна, ён заклаў фундамент эвалюцыйна-параўнальнай эмбрыялогіі. Адным з першых у Еўропе прыхільнікам і прапагандыстам эвалюцыйнай тэорыі Ч. Дарвіна быў прыродазнавец і медык Б. Дыбоўскі (1833—1930), які нарадзіўся ў маёнтку Адамарын Вілейскага пав. Мінскай губ. У сваіх працах і лекцыях ён даказваў, што жывёльны і раслінны свет развіваецца па натуральных законах. Устанаўленню агульных заканамернасцей матэматычных функцый, якія апісваюць фізічныя велічыні (хуткасць, сілу ўзаемадзеяння, напружаннасць поля і інш.) спрыяла развіццё тэорыі радоў, якое было зроблена членам-карэспандэнтам Пецярбургскай АН, прафесарам Варшаўскага ўніверсітэта В. Ермаковым (1845—1922), родам з-пад Гомеля.

Прыклады можна множыць. Ураджэнец Слуцка астроном і педагог, член-карэспандэнт Пецярбургскай акадэміі навук В. Цэраскі (1849—1925) першым устанавіў ніжнюю мяжу тэмпературы Сонца, роўную 3500 градусаў па Цэльсію. Методы вызначэння хімічнай будовы кіслот, спіртоў і вуглевадародаў (т.зв. «правіла Папова») прапанаваў хімік і педагог з Віцебшчыны, прафесар Варшаўскага ўніверсітэта А. Папоў (1840—1881). Першым вывучаў трываласць жалеза і сталі, упершыню ў Расіі выканаў даследаванні па дынаміцы машын, выдаў першы на рускай мове дапаможнік па будаўнічай механіцы «Курс практичнай механікі» (1837) лаўрэат Дзядзімідаўскай прэміі, ураджэнец Рэчыцкага пав. інжынер, педагог, гісторык навукі і тэхнікі М. Ястржэмбскі (1808—1874). Ураджэнцу Мінскай губ. прафесару Гётынгенскага ўніверсітэта Г. Мінкоўскому (1864—1909) належыць ідэя пра аб'яднанне прасторы і часу ў адзінную чатырохмерную прастору і развіццё на падставе гэтых уяўлэнняў спецыяльнай тэорыі адноснасці. Адным з засновальнікаў манголазнаўства ў Расіі з'яўляецца член-карэспандэнт Пецярбургскай акадэміі навук, прафесар, рэктар Казанскага ўніверсітэта В. Кавалеўскі (1800—1878), які нарадзіўся ў Вялікай Бераставіцы на Гродзеншчыне. З імем ураджэнца Магілёва акадэміка АН СССР Л. Мандэльштама звязана стварэнне тэорыі рассейвання святла ў цвёрдых асяроддзіах. Яго даследаванні па тэорыі ваганняў прывялі да стварэння новага накірунка ў фізіцы — тэорыі нелінейных ваганняў. Стваральнікам навукі аб марскіх берагах называюць ураджэнца Бабруйска прафесара Маскоўскага і Кіеўскага ўніверсітэтаў, аўтара кніг «Фізічная геаграфія СССР» і «Фізічная геаграфія Заходній Еўропы» Б. Дабрыніна (1886—1951). Яго імем названа гара на Зямлі Каралевы Мод у Антарктыдзе і заліў у Ахоцкім моры.

Варта назваць і некалькі імёнаў нашых сучаснікаў. Значны ўклад ў вывучэнне фізікі і хіміі ядра і элементарных часцін зроблены акадэмікам

Расійскай АН В. Гальданскім (н. у 1923 г. у Віцебску). Ён адкрыў з'явы квантавай нізкатэмпературнай мяжы хуткасці хімічных рэакцый, асіметрыі мёсбаўэраўскіх спектраў, прадказаў з'яву двухпратоннай радыёактыўнасці. Школу фізікаў-тэарэтыкаў стварыў акадэмік АН СССР А. Мігдал (1911, Ліда — 1991). Яго даследаванні ў галіне квантавай тэорыі поля спрыялі вырашэнню некаторых пытанняў атамнай і ядзернай фізікі. У галіне біяхіміі стаў шырокая вядомы Я. Вярбіцкі, які нарадзіўся на Міншчыне, у мястэчку Краснае, у 1922 г. Сапраўдны член Нацыянальнай акадэміі навук ЗША, ён выканоў прыярытэтныя даследаванні па ірадыяцыі, распрацаваў метады радыяцыйнага кантролю прадуктаў харчавання.

Найвышэйшым прызнаннем вынікаў навуковых даследаванняў вучоных з'яўляецца прысуджэнне ім Нобелеўскай прэміі. Тры з іх ў галіне фізікі прысуджаны нашым суйчыннікам. Першая — у 1979 г. за ўклад у стварэнне тэорыі, якая аб'ядноўвае слабое і электрамагнітнае ўзаемадзеянне, Шэлдану Глэшаў (Глухоўскаму), вядомому амерыканскаму фізіку-тэарэтыку, сапраўднаму члену Нацыянальнай акадэміі ЗША. Другая — у 1977 г. за працы па тэрмадынаміцы неабарачальных працэсаў аднаму са стваральнікаў не-раўнавагавай тэрмадынамікі вядомому бельгійскаму фізіку і фізіка-хіміку, сапраўднаму члену Бельгійскай АН, прафесару Брусьельскага ўніверсітэта, дырэктару Міжнароднага інстытута фізікі і хіміі Іллі Прыгожыну (у 1995 г. І. Прыгожын быў абраны замежным сябрам НАН Беларусі). У 2000 г. лаўрэатам Нобелеўскай прэміі стаў сапраўдны член Расійскай акадэміі навук, замежны член НАН Беларусі Жарэс Алфёраў за фундаментальныя даследаванні гетэрапераходаў у паўправадніках і стварэнне новых прыбораў і прыстасаванняў на іх аснове.

Больш за 500 імёнаў сыноў і дочак нашай зямлі — дзеячаў навукі і культуры — увайшлі ў даведнік «Беларусы і ўраджэнцы Беларусі ў памежных краінах», які з'яўляецца першым выданнем такога плана ў нашай краіне. Дзякуючы яму, правёўшы аналіз біяграфічных звестак навуковых і грамадскіх дзеячаў, ужо сёння можна разгледзець такое пытанне, як «агульнае і асаблівае» ў жыццёвым лёсце прадстаўнікоў беларускай дыяспары, знайсці прынцыпавыя адрозненні ва ўзаемадачыненнях з новай краінай праўывання прадстаўнікоў дакладных і гуманітарных навук і дзеячаў культуры.

Прадстаўленыя ў даведніку біяграмы былі ўмоўна падзелены намі на чатыры найбольш прадстаўнічыя групы па перыядах: канец XVIII — першая палова XIX ст.; другая палова XIX ст.; першая палова XX ст.; другая палова XX ст.

У кожны з названых раздзелаў уключаліся імёны тых вучоных, якія ў той час прайвілі найбольшую навуковую і творчую актыўнасць. Унутры раздзелаў былі створаны падгрупы па сферах дзеянасці: прадстаўнікі дакладных навук, вучоныя-гуманітары, дзеячы культуры і мастацтва.

Праведзены аналіз дыяграмм дазволіў устанавіць наступнае:

СЯРЭДНЯЯ (ГІМНАЗІЧНАЯ) АДУКАЦЫЯ

Прадстаўнікі навуковай эліты, уключаныя ў даведнік, незалежна ад абранай потым спецыяльнасці, пачатковую і сярэднюю адукацыю атрымовалі на тэрыторыі Беларусі (выключэнне складаюць дзесяці бацькоў-вайскоўцаў, дзяржаўных ці царкоўных служачых; прыклады — фізік І. Яркоўскі, геолаг А. Фольбарт, празаік і публіцыст К. Ерамеев, юрист і гісторык Д. Азарэвіч). Узровень выкладання ў гімназіях і рэальных вучылішчах адпавядалі тут лепшым стандартам і дазваляў абітурыентам паспяхова вытрымліваць экзамены ў вышэйшыя навучальныя ўстановы Расіі і краін Захадняй Еўропы. Так, у 1883 г. з 14 выхаванцаў Мінскага рэальнага вучылішча 11, а ў наступным годзе — усе яе выпускнікі былі прыняты ў вышэйшыя навучальныя ўстановы Расійскай імперыі.

АТРЫМАННЕ ВЫШЭЙШАЙ АДУКАЦЫИ

Права на атрыманне адукацыі па-за межамі бацькаўшчыны юрыдычна было зацверджана ў Беларусі яшчэ ў другой палове XV ст. Прывілей вялікага князя ВКЛ Казіміра IV 1447 г. дазволіў пакідаць дзяржаву «для пошуку лепшай долі і навучання рыцарскай справе ва ўсялякія землі, акрамя непрыяцельскіх», «княжатам, панам хоругвойным, шляхцікам і баярам». У 1529 г. дадзена права было замацавана ў Статуте Вялікага Княства Літоўскага. Статуты ВКЛ 1566 і 1588 г. пацвердзілі права «вольных людзей» розных саслоўяў на набыццё адукацыі за мяжой.

Падданыя вялікіх князёў літоўскіх актыўна выкарыстоўвалі дадзеное права. Яны выязджалі ў Рымскую імперию, італьянскія дзяржавы (Геную, Венецию, Падую, Фларэнцыю), Польшчу, Чэхію, Францыю, Іспанію, дзе паступалі на ваенную службу ці павышалі свой адукацыйны ўзровень. З сярэдзіны XVI да сярэдзіны XVII ст. ва ўніверсітэтах Балонні, Падуі, Цюбінгена, Вітэнберга, Гейдэльберга, Лейпцига, Лювена, Базеля, Кракава, Кёнігсберга і іншых еўрапейскіх гарадоў навучалася каля 460 студэнтаў з шляхецкіх сямей Беларусі і Літвы. Многія з «вольных» людзей, якія выязджалі ў замежныя краіны, пакідалі там добрую спадчыну, садзейнічалі пашырэнню кнігадрукавання і асветы. Сярод іх — выхадцы з Беларусі Францыск Скарына, Пётр Мсціславец, Сімяон Полацкі, Ілья Капіевіч. З другога боку, знаходжанне за мяжой спрыяла перанясенню на тэрыторыю Беларусі дасягненняў заходнега ўрапейскай культуры.

Пасля далучэння ў канцы XVIII ст. беларускіх зямель да Расіі перамяшчэнні насельніцтва з этнічна беларускіх зямель у іншыя рэгіёны імперыі (у цэнтральныя раёны Расіі, Сібір, Казахстан, Прыбалтыку, Украіну, Крым, на Каўказ і Далёкі Усход) фармальная праходзіла ў межах адзінай дзяржавы. Закрыццё ў сувязі з палітычнымі абставінамі ў 1833 г. Віленскага ўніверсітэта, які адыграў выключную ролю ў распаўсюджванні вышэйшай адукацыі на беларускіх землях, і ў 1863 г. першай ў Расіі вышэйшай навучальнай

ўстановы сельскагаспадарчага профілю (і адзінай на той час у Беларусі) Горы-Горацкага сельскагаспадарчага інстытута значна актывізавала выезд юнакоў на ўсход. З 1834 г. базавай навучальнай установай Беларусі быў вызначаны ўказам Кіеўскі ўніверсітэт св. Уладзіміра (тут атрымалі вышэйшую адукацыю матэматык, астроном і геофізік О. Шміт, хімік Р. Чугаевіч, матэматык В. Ермакоў і інш., вучыўся З. Урублеўскі).

У другой палове XIX ст. павялічылася колькасць студэнтаў-беларусаў у Пецярбургу і Маскве, дзе тады былі арганізаваны першыя ў Расіі навуковыя лабаратарыі і таварысты. Сярод выхаванцаў Пецярбургскага ўніверсітета — фізіёлаг Б. Вярыга, механік Б. Галёркін, геолаг Ф. Вальфсон, фізік Я. Рагоўскі і С. Рахнеўскі, юрысты І. Файніцкі і Дз. Азарэвіч, гісторык А. Прахаў. У Пецярбургскім тэхналагічным інстытуце вучыўся фізік І. Яркоўскі. У Маскоўскім ўніверсітэце спасцігалі законы прыроды матэматык І. Брайцаў, фізік І. Весялоўскі, географ М. Урончанка, філограф К. Касовіч, медык К. Пышыбараўскі, матэматык У. Даравольскі, кліматолог А. Камінскі.

Пасля Другой сусветнай вайны 20 працэнтаў дзеячаў гуманітарных наукаў і звыш 30 працэнтаў дзеячаў культуры (па дадзеных даведніка) атрымоўвалі вышэйшую адукацыю ў Беларусі. Прадстаўнікі дакладных навук вучыліся ў Страсбургу (Л. Мандэльштам), Маскве (В. Капцюг, Я. Зельдовіч, В. Гальданскі) ці Ленінградзе (Ж. Алфёраў, А. Мігдал). Адзначым, што сярод навукоўцаў 100 працэнтаў і толькі 75 працэнтаў (першая палова XX ст.) і да 90 працэнтаў (другая палова XX ст.) сярод дзеячаў культуры мелі вышэйшую адукацыю.

Звесткі, узятыя з біяграфічных даведнікаў⁵, дазваляюць прасачыць пэўную ўзаемасувязь інтэнсіўнасці навуковой эміграцыі з Расійскай імперыі ў заходняй краіны (нягледзячы на яе пераважна выпадковыя характеристы) з падзеямі ў краіне. Некаторы ўзрост прыпадае на гады грамадзянскай вайны

⁵ Падкрэслю, што дадзеная праца напісана па матэрыялах падрыхтаванага да друку даведніка «Беларусы і ўраджэнцы Беларусі ў памежных краінах», а таксама біяграфічных даведнікаў «Who's Who in the World» (N.Y., 1996), «Who's Who in Polish America» (N.Y., 1943). «Polski Słownik Biograficzny» (Kraków, 1934–1999), «Słownik biologów polskich» (Wrocław, 1984), «Słownik polskich pionierów techniki» (Katowice, 1986), «Русский биографический словарь» (СПб., 1907), матэрыялаў С.-Пецярбургскага аддзялення архіва РАН, Цэнтральнага гістарычнага архіва Ленінградскай вобл., гістарычных архіваў ў Мінску і Гродне, а таксама кніг: Рождественскі В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII—XIX вв. СПб., 1912; Биографический словарь преподавателей и профессоров Императорского С.-Петербургского университета за 1869–1894. СПб., 1896, 1899. Т. 1–2; Биографический словарь преподавателей и профессоров Императорского Московского университета: 1755–1855. М., 1855. Ч. 1–2; Биографический словарь преподавателей и профессоров Юрьевского, бывшего Дерптского университета: 1802–1902. Юрьев, 1902. Т. 1–2; Биографический словарь преподавателей и профессоров университета Святого Владимира: 1834–1884. Киев, 1884; Загоскін Н. П. Биографический словарь преподавателей и профессоров Казанского университета. Казань, 1902. Ч. 1–2; Биографический словарь преподавателей и профессоров Хар'ковскага университета. Хар'ков, 1902–1908. Т. 1–4.; Модзалевскій Б. Л. Спісок членов Императорской Академии наук: 1725–1902. СПб., 1902.

і нэпа. Пачатак жа быў абумоўлены рэпрэсійнымі мерамі да дзеячаў навукі і адукцыі з боку царскіх уладаў (закрываўся навукова-даследчыя інстытуты і лабараторыі, скарачалася фінансаванне расійскіх універсітэтаў). Пік, які прыпадае на 1925–1926 гг., звязаны ў першую чаргу з інтэнсіўным развіццём прыродазнаўства ў свеце, выкліканы імкненнем, уласцівым ці не кожнаму даследчыку, — працаўцаў у прэстыжных навуковых цэнтрах.

СЯРЭДНІ ЎЗРОСТ НАВУКОВАЙ ЭМІГРАЦЫІ

Галіна ведаў	Сярэдні ўзрост прадстаўнікоў навуковай эміграцыі			
	I перыяд (канец XVIII - 1 палова XIX ст.)	II перыяд (другая палова XIX ст.)	III перыяд (першая палова XX ст.)	IV перыяд (другая палова XX ст.)
Прадстаўнікі дакладных навук	19,9	19,2	19,6	21,4
Вучоныя гуманітарных дисцыплін	23	17,9	27	25,7
Дзеячы культуры		21	18,2	23,3
Пісьменнікі		20,7	21,8	26,6

Як бачна з табліцы, дзеячы навукі і культуры пакідалі бацькаўшчыну ў больш раннім узросце, чым прадстаўнікі працоўнай эміграцыі⁶, які адпавядаў сярэдняму ўзросту для паступлення ў вышэйшыя навучальныя ўстановы. Адметнай рысай вучоных гуманітарных дисцыплін і пісьменнікаў з'яўляецца вяртанне на радзіму пасля атрымання вышэйшай адукцыі (на некаторы час — для работы ў гімназіях і г.д.). Сярод дзеячаў культуры такая заканамернасць не назіраецца.

НАВУКОВЫ ЎЗРОВЕНЬ, МІЖНАРОДНАЕ ПРЫЭЗНАННЕ

Пра тое, што ўраджэнцы Беларусі ўнеслі значны ўклад у развіццё светнай навукі, сведчыць прызнанне навуковой супольнасцю іх навуковых прац, абранне іх членамі акадэмій навук. Да раней згаданых тут дададзім імёны фізікаў акадэміка АН СССР Я. Зельдовіча і члена-карэспандэнта АН СССР Ф. Шапіры, геолагаў акадэміка АН СССР А. Трафімука і члена-карэспандэнта АН СССР М. Цытовіча, вучоных-механікаў акадэміка АН СССР Б. Галёркіна і члена-карэспандэнта АН СССР У. Дабравольскага, матэматыкаў членаў-карэспандэнтаў АН СССР А. Лур'е і П. Папковіча, філогага, падарожніка і гісторыка прыродазнаўства члена-карэспандэнта АН СССР У. Коткіча.

⁶ У складзе працоўнай эміграцыі пераважалі мужчыны ва ўзросце 18–35 гадоў, фізічна моцныя, але неадукаваныя і некваліфікаваныя. Галоўным чынам яны накіроўваліся ў Германію, Данію (эміграцыя ў гэтыя краіны мела сезонны характар), ЗША, Бразілію, Аргенціну і Канаду.

СУВЯЗЬ З БАЦЬКАЎШЧЫНАЙ

Aналіз біяграфічных звестак пра навуковых і грамадскіх дзеячаў сведчыць, што для прадстаўнікоў культуры і навукі погляды на новую краіну праబывання, на сваё месца ў ёй у значнай ступені розняцца. Мастакі, музыканты, літаратары пераехалі туды як палітычныя эмігранты, каб працаўцаў дзеля беларускай дэмакратычнай дзяржаўнасці. І мэта, якую яны ставілі перад сабой,— захаваць і зрабіць вядомай беларускую спадчыну ў іншых краінах свету, а з другога боку—далучыць створаную імі спадчыну да беларускай культуры на радзіме як яе неад'емную частку⁷. Беларусы ў замежжы стварылі сваю адметную культуру, якая ўвабрала ў сябе як нацыянальныя рысы, так і традыцый культур краін пражывання. А для дзеячаў навукі і тэхнікі новая радзіма стала месцам, дзе яны маглі раскрыць свае патэнціяльныя магчымасці і тым самым спрыяць развіццю сусветнай навукова-тэхнічнай думкі. Галоўным для іх было адчуванне сваёй прыналежнасці да краіны, дзе яны атрымалі вышэйшую адукацыю, дзе былі адпаведныя ўмовы для навуковага росту. Фактычна страціўшы з гадамі свае намаганні з мадачыненнем з бацькаўшчыной, яны накіроўвалі свае намаганні на пошуки навуковых законуў і заканамернасцей свету. Разам з тым, адчуванне сваёй прыналежнасці да беларускага народа не гублялася.

На сучасным этапе ўраджэнцы Беларусі становяцца ініцыятарамі буйных сумесных навуковых праектаў па прыярытэтных напрамках сучаснай навукі. Прыклад такога навуковага супрацоўніцтва—дагавор аб навуковай дзейнасці паміж НАНБ і Сібірскім аддзяленнем РАН, дзейнасць Беларускага фонду фундаментальных даследаванняў па сумесных навуковых праектах вучоных Беларусі і памежных краін. У 1998 г. устаноўлена прэмія імя нашага суайчынніка В. Капцюга, якая штогод прысуджаецца за сумесныя работы беларускіх вучоных і вучоных СА РАН.

УДЗЕЛ У СУПОЛКАХ І АРГАНІЗАЦЫЯХ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАГА НАПРАМКУ

Dухоўнай асновай нацыянальнага самавызначэння, праявай самабытнасці, адметнасці сталі створаныя ў замежжы працай і ахвярнасцю многіх беларусаў грамадскія, палітычныя, асветна-культурныя, навуковыя, рэлігійныя арганізацыі, суполкі мастакоў, нацыянальны друк і асвета, музеі, бібліятэкі, мастацкія калекцыі.

Фактычна да канца XIX ст. беларусская эміграцыя не мела нацыянальнага ablічча⁸. Звычайна тыя, хто пакідаў Беларусь да Першай сусветнай вайны,

⁷ Дзейнасць прадстаўнікоў культуры беларускай дыяспары даследткова глыбока даследуеща на стронках блогетня «Кантакты і дыялогі» і ў выданнях серыі «Беларусіка = Albaruthenica» ГА «МАБ».

⁸ Толькі ў 1864 г. выхадцы з літоўскіх і беларускіх земель стварылі ў Парыжы Літоўскае таварыства, аднак Польскі эміграцыйны цэнтр не пагадзіўся з яго прапановай пераўтварыць таварыства ў самастойны Літоўскі замежны камітэт, і яно было вымушана спыніць сваю дзейнасць.

разглядалі беларускасць як рэгіяналізм у рускай ці польскай (у залежнасці ад веравызнання) супольнасці і далучаліся да эканамічных, палітычных, культурных і рэлігійных арганізацый, якія стваралі ў замежжы іншыя народы (часцей за ўсё рускія і палякі) і асімільваліся ў іх, а іх дзецы цалкам гублялі сувязь са сваёй этнічнай радзімай. Эміграцыя была практычна адарвана ад беларускага нацыянальнага руху на бацькаўшчыне.

У часы пасля Першай сусветнай вайны пачалося згуртаванне беларускага насељніцтва на чужыне вакол ідэі беларускай дзяржаўнасці, беларусы пачалі ствараць свае суполкі, арганізацыі, клубы, як гэта рабілі іншыя народы. У 1914 г. зарэгістравана першае супольнае Таварыства беларусаў і маларосаў (ЗША, штат Мічыган). У рускіх асяродках ЗША і Канады беларусы сталі заснавальнікамі многіх праваслаўных цэркваў, прыходаў, удзельнікамі грамадска-культурнага жыцця. На пачатку XX ст. арганізацыі беларускай дыяспары пачынаюць дзеянічаць у розных рэгіёнах Расіі і ў памежных краінах. Так, нацыянальныя, культурна-асветныя і грамадскія арганізацыі ствараюцца ў Варшаве (1908), Арле (1917), Маскве (1918), Каўнасе (1923), Казані (1924), Пецярбургі (1925), Кіеве (1926), Томску, Сарагаве (1927), Рызе, Даўгаўпілсе (1932) і іншых гарадах. Захаванню нацыянальнай свядомасці, пашырэнню звестак пра беларусаў, наладжванню культурных і дзелавых сувязей асабліва спрыяюць арганізацыі і таварыстывы беларусаў, створаныя ў 1980–1990 гг.

Згодна з дадзенымі даведніка, ужо ў канцы XIX – пачатку XX ст. прадстаўнікі гуманітарнай часткі навуковай дыяспары пачалі прыміць удзел у дзеянісці суполак і арганізацый нацыянальна-культурнага кірунку. У першай палове XX ст. у дзеянісці такіх арганізацый прымала ўдзел 30 працэнтаў гуманітарыяў навуковай дыяспары і 40 працэнтаў дзеячаў культуры. У другой палове XX ст. — адпаведна 50 і 90 працэнтаў. Прадстаўнікі дакладных навук, як правіла, не прымалі ў іх удзелу. Заўважаецца, што чым вышэй запатрабаванасць інтэлектуальнага патэнцыялу асобы, тым ніжэй узровень контактаў з грамадска-культурнымі арганізацыямі. Прычына таму — не страта нацыянальных каранёў, а ліміт часу. Яскравым пацверджаннем таму з'яўляецца дзеянісць сусветна вядомых вучоных Ж. Алфёрава, В. Капцюга па аднаўленню і ўсталяванню новых контактаў з навуковай элітай бацькаўшчыны.

АСАБЛІВАСЦІ НАВУКОВАЙ ЭМІГРАЦЫІ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

У канцы 1980-х гг. выявіўся рэгулярны адток беларусаў і выхадцаў з Беларусі ў заходнія краіны. У 1988–1990 гг. з БССР эмігравала больш за 52 тыс. чалавек. У 1991–1995 гг. за межы Рэспублікі Беларусь выехала каля 55 тыс. чалавек — у Ізраіль (50 %), ЗША (32 %), Германію, Аўстралію, Польшчу, Канаду. На 1995 г., па неафіцыйных звестках, каля 500 тыс. беларусаў пражывала ў ЗША, каля 100 тыс. — у Канадзе, дзесяткі тысяч — у Аргенціне, Бразіліі, Францыі, Бельгіі, Германіі, а таксама ў новых цэнтрах

беларускай дыяспары — Вялікабрытаніі і Аўстраліі. Значна змяніўся якасны паказчык навуковай часткі беларускай дыяспары. У асноўным гэта людзі з атрыманай на радзіме вышэйшай (пераважна, прыродазнаўчай) адукацыяй, кандыдаты навук і перспектывная аспіранты, узрост — пасля 25 гадоў. Прадстаўнікі дакладных навук (у адрозненне ад гуманітарыяў), як правіла, не маюць контактаў з прадстаўнікамі нацыянальнай эміграцыі. Прыхынамі таго з'яўляюцца і розны ўзрост, і адметнае веданне і ўспрыманне гісторыі бацькаўшчыны.

У такіх умовах асаблівую актуальнасць набывае мэтанакіраваная асветніцкая дзейнасць з маладымі вучонымі Беларусі, з тымі, хто часова пражывае па-за межамі Беларусі (Расія, Польшча, Германія, ЗША, Канада і іншыя краіны) па іх патрыятычнаму выхаванню, далученню да нацыянальнай ідэі. Наблізіцца да Беларусі, яе культурнай спадчыны, стварыць такія ўмовы, каб дзіця з гонарам вымаўляла: «Я — беларус», можна не толькі праз казкі і матчыны песні, звычай і мову. Адчуванне сябе прадстаўніком нармальнага народа з'яўіцца куды хутчэй ад ведання таго, кім былі твае продкі. А беларусам тут ёсьць чым ганарыцца. Нобелеўскія лаўрэаты і адкрывальнікі універсальных законаў прыроды, вядомыя мастакі і «людзі года» ёсьць і сярод беларусаў. Данесці да ведама прадстаўніка этнасу імёны годных сыноў Беларусі, што ўвайшлі ў сусветную гісторыю, а таксама тых, хто стварае гэту гісторыю сёння, арганізоўвае навуковыя школы і ў Беларусі, закладвае тут новыя навуковыя накірункі, — адзін з істотных момантаў пры выхаванні беларускасці, фарміраванні нацыянальнай самасвядомасці.

Навука, вядома ж, інтэрнацыянальная, але кожны вучоны мае сваю раздзіму. Паступова вяртаючы гістарычную памяць, наша краіна вяртае і многія забытая, а часам і наўмысна выкрасленыя з гісторыі імёны сваіх сыноў і дачок. Ацаніць іх уклад у развіццё навукі і культуры свету, знайсці для іх адпаведнае месца ў гістарычнай прасторы — справа няпростая. Яе актуальнасць узрастает ва ўмовах нацыянальнага адраджэння. Першыя спробы вярнуць у грамадскае і культурнае жыццё імёны славутых людзей нашай бацькаўшчыны адносяцца да сярэдзіны 1980-х гг. Адну з першых прац, прысвечаную мастаку, настаўніку, этнографу, краязнаўцу Язэпу Драздовічу, імя якога больш за 30 гадоў было ў забыцці, падрыхтаваў А. Ліс (Вечны вандроўнік. Мн., 1984). У 1988 г. супрацоўнікамі Акадэміі навук БССР пачала выдавацца навукова-папулярная серыя «Нашы славутыя землякі». Работа ў гэтым кірунку значна актыўізвалася пасля абвяшчэння Рэспублікі Беларусь. Пэўныя напрацоўкі знайшли адлюстраванне ў «Беларускай энцыклапедыі», «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі», энцыклапедычным даведніку «Беларускія пісьменнікі», «Мысліцелі і асветнікі Беларусі», гісторыка-документальных хроніках гарадоў і раёнаў Беларусі «Памяць», зборніках «Наш радавод», «Вяртанне», на старонках «Беларускага гістарычнага часопіса», часопісаў «Беларуская мінуўшчына», «Спадчына», бюлетэнія «Кантакты і дыялогі».

У 1997 г. вучонымі Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны, інстытутаў НАН Беларусі, Белдзяржуніверсітэта, Беларускага універсітэта культуры сумесна з даследчыкамі іншых краін распачата актыўная работа па стварэнню даведніка «Хто ёсьць хто сярод беларусаў свету» (у 1998 г. была завершана работа над першым варыянтам яго першай часткі «Беларусы і ўраджэнцы Беларусі ў памежных краінах»). У 1998 г. ідэя стварэння першага ў нашай краіне навуковага праекта пад называй «Славутыя імёны Бацькаўшчыны» ўзнікла ў Беларускім фондзе культуры. Вынікам яе стаў зборнік артыкулаў з аднайменнай назвой. Гэта дазволіла не толькі вярнуць бацькаўшчыне постасці многіх яе сыноў, увесці ў навуковы ўжытак цікавыя архіўныя і друкаваныя першакрыніцы, але і знайсці ўзаемасувязь, даследаваць уплыў культурных і навуковых традыцый Беларусі на развіццё навукі і культуры іншых краін, па-новаму зірнуць на праблему «Беларуская дыяспара» і адкрыць для беларускай грамадскасці шэраг забытых імёнаў ураджэнцаў Беларусі — выдатных прадстаўнікоў навуковай эліты нашай дыяспары.

Радзім Гарэцкі (Мінск)

У ІМЯ СВАЙГО І ІНШЫХ НАРОДАЎ

Развіццё культуры, навукі і адукацыі ў кожнай краіне залежыць ад мно-
гіх фактараў, сярод якіх вялікае значэнне мае палітычны: магутнасць
дзяржавы, ступень яе дэмакратызму, адкрыласці грамадства і
празрыстасці межаў, нацыянальная самасвядомасць насельніцтва і г. д. Пры
спрыяльных умовах ідзе росквіт нацыянальнай культуры, які яшчэ больш
узмадзяеца шляхам узаемадзеяння з культурамі іншых народаў і краін,
асабліва больш развітых.

Прадстаўнікі многіх народаў працавалі на ніве культуры, навукі і
адукацыі не толькі ў сваёй дзяржаве, але і ў іншых, суседніх і далёкіх. Такі
лёс напаткаў вельмі многіх беларусаў, якія з даўніх часоў унеслі большы
ўклад у культуру і навуку іншых краін і народаў, чым свайго. Як вядома,
сумарны ўклад ураджэнцаў Беларусі ў сусветную культуру і навуку вельмі
значны.

Міграцыі беларусаў спрыяла геаграфічнае месцазнаходжанне іх зямлі
ў цэнтры Еўропы. Праз яе праходзілі шляхі вандравання народаў, гандлю,
шматлікія войны. Многія палітычныя падзеі, уваход краіны ў склад розных
дзяржаў і перадзел яе межаў, адмоўныя эканамічныя працэсы таксама
садзейнічалі пераезду вялікай колькасці людзей у іншыя краіны як добраах-
вотнаму, у пошуках лепшай долі, так і гвалтоўнаму, асабліва ў час войнаў і

палітычных рэпресій. Адсутнасць дзяржаўнасці, забарона беларускай мовы ў якасці дзяржаўнай, страта нацыянальнай самасвядомасці спрыялі таму, што ўсё больш людзей працавалі на карысць культуры не свайго народа, а іншых. У выніку эміграцыі, а таксама адъходу этнічна беларускіх зямель да суседніх дзяржаў, сотні тысяч беларусаў апынуліся за межамі бацькаўшчыны, і цяпер кожны трэці беларус жыве ў замежжы.

У Беларусі, у пачатковы перыяд развіцця яе культуры (Х–ХІІ стст.), вялікі ўпльў мела візантыйская культура. З’явіліся рэлігійныя дзеячы, якія поўнасцю ўспрынялі ідэі Візантыі,—такія, як Клімент Смаляціч, Аўрам Смаленскі, Кірыла Тураўскі.

Адначасова з утварэннем Вялікага Княства Літоўскага, у якім старабеларуская мова стала дзяржаўнай, нацыянальная культура пачала шпарка развівацца і ў XV–XVI стст. дасягнула сваёй залатой пары. На тэрыторыі Беларусі існавалі шматлікія друкарні, дзеянічала разгалінаваная сетка рэлігійных школ і калегіумаў, а ў Вільні адкрылася першая езуіцкая акадэмія, многія магнацкія і шляхецкія роды ў сваіх сядзібах мелі карцінныя галерэі, бібліятэкі, музеіныя зборы, будавалі выдатныя храмы, замкі, палацы (Беларусь назвалі «краінай замкаў»), культурныя сувязі з іншымі ёўрапейскімі краінамі былі вельмі інтэнсіўныя і шырокія, ішло актыўнае ўзаемаўзагаражэнне культур. Выхадцы з Беларусі вучыліся ў розных краінах Заходняй Еўропы, а знакамітая ёўрапейскія вучоныя выкладалі ў Вільні і іншых гарадах.

На гэты перыяд прыпадае дзейнасць палачаніна Францыска Скарыны—беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара, мысліцеля-гуманіста, асветніка, вучонага і пісьменніка, 510-годдзе з часу нараджэння якога мы цяпер адзначаем. Як вядома, ён вучыўся ў Кракаве і Падуі, надрукаваў 23 кнігі Бібліі у Празе, прычым пераклаў іх на мову, набліжаную да мовы беларускага пісьменства, і на аснове парашунальнага аналізу лацінскіх, чэшскіх, старожытнагабрэйскіх і царкоўнаславянскіх тэкстаў. Важна падкрэсліць, што Ф. Скарына ў гісторыі беларускай культуры быў заснавальнікам яе нацыянальна-патрыятычнага напрамку, і таму для яго інтарэсы свайго народа і бацькаўшчыны былі самымі галоўнымі. На жаль, лёс яго склаўся так, што толькі калі 15 гадоў ён папрацаваў на радзіме і вымушаны быў зноў пераехаць у Прагу, дзе і памёр.

Не толькі для беларускай культуры, але і для ўсёй усходнеславянской вялікае значэнне мела дзейнасць такіх выдатных друкароў-асветнікаў, як Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Страфан і Лайрэнцій Зізаніі, браты Мамонічы, Іван Федаровіч (Фёдараў), Пётр Мсціславец. Імёны беларускіх культурных дзеячаў таго часу— Гальшанскіх, Міколы Гусоўскага, Астафія Валовіча, Канстанціна Астрожскага, Мікалая Радзівіла Чорнага, Мікалая Радзівіла Сіроткі, Льва Сапегі і многіх іншых былі шырокія вядомы ў Еўропе.

Аб'яднанне Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага ў федэратыўную дзяржаву—Рэч Паспалітую (Люблінская унія 1569 г.)

прыяло да ўзмацнення польскага ўплыву на культуру Беларусі. Беларуская мова паступова вышяснялася з афіцынага ўжытку, а пасля дэкрэта 1697 г. была скасавана як дзяржаўная. Пачаўся перыяд сходу беларускай культуры, які пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, уключэння тэрыторыі Беларусі ў склад Расійскай імперыі і забароны беларускай мовы перайшоў у моцны заняпад. Наша краіна ператварылася ў сапраўднага донара іншых, асабліва суседніх—польскай і рускай—культур. Можна назваць дзесяткі і сотні прадстаўнікоў беларускага народа, якія ўнеслі выдатнейшы ўклад у развіццё гэтых і іншых культур.

Яскравы прыклад узаемадзеяння і ўзаемаўзбагачэння культур пачатку указанага перыяду— дзеянасць ураджэнца Палацка Самуіла Гаўрылавіча Пятроўскага-Сітніновіча, шырока вядомага пад імем Сімяона Палацкага, першага беларускага і рускага прафесійнага пісьменніка, у творчасці якога сінтэзироваліся беларускія, украінскія, польскія і рускія традыцыі; выдатнага перакладчыка, педагога (настаўніка дзяцей рускага цара), асветніка, грамадскага і царкоўнага дзеяча, аднаго з удзельнікаў стварэння першай у Расіі вышэйшай навучальнай установы— Славяно-грэка-лацінскай акадэміі; заснавальніка сілабічнай сістэмы вершаскладання. Яго дзеянасць праходзіла ў Палацку і Вільні, Кіеве і Маскве і ўяўляла сябей выдатнейшы культурны феномен, які зрабіў велізарны ўплыв на юсу славянскую і асабліва ўсходнеславянскую літаратуру XVII–XVIII стст.

Шырока вядома выдатная культурна-асветніцкая і навуковая дзеянасць філаматаў і філарэтаў, ліцвінскі (беларускі) патрыятызм якіх дазваляе аднесці іх да дзеячаў беларускага нацыянальнага адраджэння. Сярод іх вялікі польскі паэт Адам Міцкевіч; беларускі і польскі паэт, фальклорыст, драматург Ян Чачот; беларускі і польскі паэт Тамаш Зан, які пасля арышту і высылкі стаў вядомым геолагам і географам— даследчыкам Паўднёвага Урала і Прыуралля; Ігнат Дамейка— выдатны геолаг і географ, заснавальнік фізіка-географічнага раянавання Польшчы, Беларусі і Літвы, народны герой Чылі (у Сант-Яга яму паставлены помнік з надпісем: «Вялікаму асветніку»), адкрывальніку многіх карысных выкапняў Паўднёвой Амерыкі; Восіп Кавалеўскі— прафесар Казанскага і Варшаўскага ўніверсітэтаў, аўтар «Кароткай граматыкі мангольскай кніжнай мовы», «Мангольскай хрэстаматыі» і «Мангола-руска-французскага слоўніка». Дастаткова таксама ўспомніць заснавальніка навукі глебазнаўства Васіля Дакучаева і біёлагу— братоў Кавалеўскіх і братоў Дыбоўскіх, знакамітых вандроўнікаў, географаў і геолагаў Івана Чэрскага і Мікалая Пржэвальскага, кампазітараў Міхаіла Глінку і Станіслава Манюшку. З беларускага роду паходзіў Фёдар Даастаеўскі і г.д. Можна назваць сотні вядомых прозвішчаў мінулых часоў і сучаснасці.

Многіх дзеячаў беларускай культуры вылучыла нацыянальнае адраджэнне пачатку XX ст., асабліва ў кароткі перыяд беларусізацыі 20-х гг. маладога дзяржаўнага ўтварэння— БССР, якое, на жаль, хутка скончылася гвалтоўнымі працэсамі. У іх выніку (тут далучыліся і ваенныя падзеі)

тысячи людзей былі раскіданы па ўсім свеце, і шэраг беларускіх дзеячаў зноў працавалі не толькі ў імя свайго, але і іншых народаў.

Адзін з прыкладаў такога феномена звязаны з акадэмікам Гаўрылам Гарэцкім, 100-годдзе з дня нараджэння якога адзначалася ў красавіку 2000 г. Выходзец з сялянскай сям'і на Мсціслаўшчыне, ён разам з братам-пісьменнікам Максімам Гарэцкім склаў у 1918 г. першы руска-беларускі слоўнік, які затым выйшаў з дапаўненнімі другім выданнем як «Маскоўска-беларускі слоўнік». Г. Гарэцкі быў адным з лепшых вучняў вядомых рускіх эканамістай — прафесараў Пятроўскай (Ціміразеўскай) сельска-гаспадарчай акадэміі А. Чаянава, М. Кандрацьеўа, А. Рыбнікава і інш. Яны стварылі арганізацыйна-вытворчую школу, якая аказала моцны ўплыў на сусветную аграрную навуку, аб чым сведчаць шматтомныя перавыданні іх прац у многіх краінах Еўропы. Г. Гарэцкі выдаў на рускай мове манаграфію «Эканамічны ўплыў Масквы на арганізацыі сельскай гаспадаркі вобласці», у якой выкарыстаны прапанаваны ім новы метад вывучэння (еканамічнае прафіляванне). Ён стварыў кафедру эканамічнай географіі ў Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі, стаў адным з заснавальнікаў Беларускага навукова-даследчага інстытута сельскай і лясной гаспадаркі, Беларускай акадэміі навук, быў самым маладым (28-гадовым) акадэмікам за ўесь час яе існавання, выдаў шэраг манаграфій і артыкулаў па эканоміцы народнай гаспадаркі, дэмографіі.

Узнёслы палёт маладога вучонага абарваўся ў 1930 г., калі Г. Гарэцкі разам з многімі прадстаўнікамі беларускай інтэлігенцыі быў арыштаваны па зусім неіснуючай справе і прысуджаны да вышэйшай меры пакарання — расстрэлу, у далейшым яшчэ два разы адбывалася з ім тое ж самае. Шчаслівия выпадкі і нейкая Божая апека пакінулі яго жывым. Ён вымушаны быў стаць геолагам. Г. Гарэцкі ўдзельнічаў у будоўлі многіх гідрастанцый, каналau, вадасховішчаў на Рускай раўніне, у Прыураллі, Перадкаўказзі, на Украіне, стаў стваральнікам новай навукі — палеапатамалогіі (вучэнне пра рэкі геалагічнага мінулага), узначальваў Камісію па вывучэнню чацвярцічнага перыяду ў складзе АН СССР і савецкую секцыю Міжнароднай асацыяцыі па вывучэнню чацвярцічнага перыяду. Толькі амаль праз 40 гадоў яму дазволілі вярнуцца на радзіму, аб чым ён марыў усё жыццё. Тут ён, ужо як акадэмік у галіне геалогіі, стварыў сусветна вядому школу геолагаў антрапагену. Апрача геалогіі вывучаў фальклор (напісаў артыкул «Горкі і беларускі фальклор»), археалогію, пакінуў успаміны пра многіх пісьменнікаў і дзеячаў навукі. Яго вучні ёсць у многіх краінах, яго працы шырока вядомы ў свеце, і таму 100-годдзе Г. Гарэцкага адзначалі не толькі ў Беларусі (з удзелам вучоных Расіі, Украіны, Польшчы, краін Балтый), але ўрачыстыя пасяджэнні і навуковыя чытанні прайшли ў Маскве, Кіеве, Варшаве.

Цяпер мы вельмі занепакоены сучасным станам беларускай мовы, беларускай культуры, выхавання і адукацыі, ходам нацыянальнага адраджэння, захаваннем беларускай нацыі. Адразу пасля абвяшчэння незалежнасці

Рэспублікі Беларусь адбыўся інтэнсіўны працэс нацыянальнага адраджэння, які, аднак, у апошні час пачаў моцна затарможвацца. У выніку закрылася большасць беларускамоўных школ, класаў і садкоў, вельмі мала карыстуюцца беларускай мовай у вышэйшых навучальных установах, амаль зусім выкінута беларуская мова з урадавых, заканадаўчых, навуковых і іншых установоў. Не выконваеца не толькі закон аб дзяржаўнасці беларускай мовы, але нават і так званым «двуухмоўі». Змяншаюцца колькасць і тыражы беларускамоўных кніг, часопісаў і газет. СМІ (у тым ліку і найбольш уплывовыя сярод іх — тэлебачанне і радыё) усё больш пераходзяць на рускую мову і расейскую тэматыку. Документацыя і абслугоўванне ва ўсіх грамадскіх установах, уключаючы пошту, магазіны, паліклінікі і інш., вядзеца амаль выключна на рускай мове.

Нягледзячы на русіфікацыю, апошні перапіс насельніцтва, які, дарэчы, таксама праводзіўся пад націскам, засведчыў, што беларусамі сябе лічаць 81,2% (у 1989 г. — 77,9%) насельніцтва, роднай мовай сваёй нацыянальнасці назвалі амаль 82% (у 1989 г. — 78%), на мове сваёй нацыянальнасці размаўляюць дома 45% насельніцтва, а на беларускай мове — 37%. Гэта сведчыць аб тым, што значная колькасць насельніцтва краіны хоча жыць у самастойнай дзяржаве Беларусі з беларускай мовай і нацыянальнай культурай.

Тое, што ў апошняй гады прыкладаюцца ўсе намаганні па аб'яднанню нашай краіны з Расіяй у адну дзяржаву, выклікае трывогу, бо ў выніку можа быць зноў, як некалі, стражана незалежнасць Беларусі, размыта нацыянальная культура, а народ беларускі поўнасцю асімілюеца. Трэба зразумець, што з усіх бакоў (асабліва палітычнага) і Расіі, і Беларусі больш выгадна, каб абедзве краіны захоўвалі незалежнасць і выступалі на міжнароднай арэне не як адна дзяржава, а як дзве дружалюбныя суседкі, якія ў галоўных напрамках дзейнасці падтрымліваюць адна другую. Будзе і «калідор» у Еўропу для Расіі, і энергетычны партнёр для Беларусі, бо эканамічныя, гандлёвые, культурныя і іншыя ўсебаковыя зносіны можна паспяхова развіваць і пры самастойнасці абедзвюх краін. Няхай жывуць дзве незалежныя демакратычныя дружалюбныя дзяржавы — вялікая Расія і вольная Беларусь! Няхай пашыраеца ўзаемадзеянне і ўзаемаўзбагачэнне беларускай культурыв з нацыянальнымі культурамі краін усяго свету!

Мы павінны прыкладацца ўсе намаганні, каб не толькі захаваць нашу беларускую культуру, нацыю і дзяржаву ў новым тысячагоддзі, але і прывесці іх да новага росквіту, да новых вяршынь.

Вячаслаў Ігнаценка (Кішынёў)

БЕЛАРУСКІ МАСТАК У ІНШАНАЦЫЯНАЛЬНЫМ АСЯРОДДЗІ

Мы жывём нібы ў паралельным свеце. Бо нас з Беларуссю дзеліць Украіна. Бо ў нас розныя, далёкія па сваіх мовах і традыцыях дзяржавы, розны дзяржаўны лад.

Мы, Малдова — адна з першых краін на тэрыторыі былога Саюза, якая ўступіла ў Савет Еўропы, мы нібы першыя адчынілі «дзвёры» замежжу. Але аказалася, акрамя аптымізму, у нас нічога не засталося. Улады прыслухоўваюцца да таго, што скажа замежжа. Нібы поўная свабода: можаш рабіць, што хочаш, жыць, як хочаш. Але далей размоў справы не ідуць. У большасці людзей думка толькі адна: як дажыць да наступнага дня. Намнога цяжэй проста працаўць на сваім месцы, вядома, калі яно ёсць. И толькі сваёй працай даказаць і паказаць, хто ты ёсць. Хіба гэтага мала? Напэўна — мала. Тады нібы трэба ісці ў палітыку.

Але — нягледзячы ні на што — у Малдове ёсць Беларуская суполка, дзе ўдалося стварыць атмасферу вялікай беларускай сям'і ў замежжы. Суполка аказвае добры ўплыў на беларусаў, якія прафыўвуюць у Малдове. Кожны месяц праходзяць яе пасяджэнні, прадстаўнікі суполкі прымаюць актыўны ўдзел у культурным жыцці рэспублікі, у тым ліку ў мастацкіх выстаўках. Выйшлі тры зборнікі вершаў сяброў суполкі, якія атрымалі добрыя водгукі. Старшыня рады суполкі У. Дзяржыцкі ўзнагароджаны медалём «Ганаровы грамадзянін Малдовы».

Складіся ў нас добрыя адносіны з амбасадай Рэспублікі Беларусь у Малдове. Мы адчуваєм падтрымку ва ўсёй нашай дзейнасці. Па ініцыятыве амбасады летам 2000 г. праішлі Дні культуры Беларусі ў Малдове, а ў пачатку снежня Дні беларускага кіно.

Мне некалькі разоў давялося ўдзельнічаць у сумесных паездках у Дом творчасці былога Саюза. Вядома, я жыву ў Малдове і прадстаўляю гэту краіну. Але дастаткова было сказаць, што скончыў у Мінску Акадэмію мастацтваў, каб ад цябе пачыналі чакаць добрых вынікаў у працы і цікавага творчага падыходу. Мне прыемна за нашу «школу», дзе атрымаў адукацию мастака.

Некалькі гадоў назад я сустрэў мастака з Малдовы, які вучыўся тады ж і ў той самы час, што і я. Трэба было бачыць яго вочы, калі ён успамінаў Мінск. Цяпер яму нібы няёмка гаварыць знаёмым, што атрымаў адукацию ў Беларусі. Ён і яго знаёмыя ведаюць з замежных сродкаў масавай інфармацыі, што ў Беларусі — дыктат. Не памылюся: калі б сказаў, што тут усё за калючым дротам, — паверылі б.

Каб пачуць нашу мову, слухаю «Свабоду» з Прагі. Але каб не прыязджаў да бацькоў, каб не ведаў і не бачыў сам, як тут жывуць, каб не мог параўнаць з іншым жыццём... Іншы раз, калі слухаю, сэрца пачынае

трапятаць. Няўжо наш народ сапраўды праваліща ў дрыгву? Няўжо яго пазбавяць ўпэўненасці, лепшай долі? Вядома, цяжка ўсім. Але апрача нас ніхто не дасць нам лепшага жыцця.

Радзіма — як тая кабета, з якой жыў, меў дзяцей, а потым пабачыў, што іншая прыгажэй. Дык хіба пойдзеш да яе? Такога не будзе! Бо за мяжой на нас глядзяць як на прадстаўнікоў Рэспублікі Беларусь, бо па нашых паводзінах і працы складаюць уяўленне пра ўесь народ Беларусі.

Мова мастацтва ў Малдове прыкметна адрозніваецца ад той, з якой я прыехаў з Беларусі. Іншыя людзі, мова, іншая зямля. А галоўнае — поўнае непрыняцце нашага нацыянальнага мастацкага светабачання. У нас, у сваёй большасці, стрыманы каларыт, добры малюнак. Там — наадварот. Выкарыстоўваецца ўся палітра колераў. Можна не ўмець маляваць зусім — і быць мастаком. Праводзіцца шмат мастацкіх выставак, але ні Міністэрства культуры Малдовы, ні Мастацкі музей не робяць закупак, не папаўняюць свае фонды. Таму большасць мастакоў пачынаюць рабіць такія творы, якія маглі бы спадабацца тым, хто мала разумее ў мастацтве, але мае грошы.

У мастацкім вучылішчы і мастацкім інстытуце Малдовы няма курса «Рускае мастацтва XIX—XX стст.». Не гавару пра сучаснае мастацтва краін былога Саюза. Хіба гэта не гаворыць пра тое, які ёмісты пласт культуры не змогуць асэнсаваць будучыя мастакі?

Больш за дзесяць гадоў прымаю ўдзел ва ўсіх выстаўках, якія праводзіцца Саюз мастакоў Малдовы. Адбыліся мае персанальныя выстаўкі: «Поры года», «Мая зямля», «Крыніца» — хацелася, каб, пачынаючы ад назвы, глядачы ўбачылі і адчулі прыгажосць і трагедыю той зямлі, з якой я родам. На плакаце выстаўкі, якая прыйшла ў Адэсе, было надрукавана: «Малдова — Беларусь». Гэта — каб ведалі, што мы ёсць.

Неяк адзін мастак нагадаў нашу размову у той час, калі я толькі пачынаў свой творчы шлях у Малдове. Як, маўляў, буду «рабіць іх нацыянальнае мастацтва»? Я адказаў, што буду працаваць, як змагу, а калі вынікі атрымаюць рэзананс, дык яны стануць нацыянальной з'явай. Мне відаць, што Малдова сёння хоча адасобіцца ў культуры, але, тым не меней, усе трymаюць раўненне толькі на Румынію і Захад.

Перакрыжаванне, узаемадзеянне культур было, ёсць і будзе! Старажытная архітэктура Грэцыі, эпоха Адраджэння... Можна пералічыць усе этапы развіцця культуры. Глядзіш — і бачыш, што палітыкі раней або пазней адыходзяць на другі план. Толькі Мастак з вялікай літары, толькі асветніцкая дзейнасць могуць пакінуць адбітак на культуры часу. Нездарма мы ўспамінаем Скарыну і Гусоўскага, Буднага і Дуніна-Марцінкевіча.

Мастацтва павінна прыносіць людзям радасць. У жыцці так многа бруду, што сам Бог пасылае людзям мастакоў. Звернемся ж да таго асяроддзя, дзе мы живём. Нельга чалавека навучыць жыццю, але ўбачыць сябе праз вочы мастака ён можа!

Мы, на месцы майго сучаснага жыцця, у Малдове, размаўляем на рускай мове. Але вось у гэтым годзе некалькі дзён мне давялося быць на Украіне, у Кіеве. У асноўным творчая інтэлігэнцыя там размаўляе на мове сваёй дзяржавы. Я гаварыў з імі на беларускай мове, але ніхто на гэта не звярнуў нават увагі, бо кожны разумеў адзін аднаго.

Вось тут і хочацца мне ўспомніць газету «Голас Радзімы», сказаць яе калектыву вялікі дзякую. Атрымоўваючы яе, мы дакранаемся да нашых каранёў, даведваемся, што адбываецца цяпер у Беларусі. А галоўнае — да нас такім чынам даходзіць і родная мова.

Сёння мы жывём у шматмернай прасторы. Тоё, што раней адчувалі душой, уступае месца рацыяналнаму пачатку. Можа, у новым стагоддзі з'явіцца новае мастацтва, якое мы нават не можам сабе ўяўіць. Але хочацца верыць, што яно будзе ўплываць на людзей, будзе несці ўсім шчасце і радасць.

Анфіса Ляднёва (Мінск)

БЕЛАРУСКАЕ ЗАМЕЖЖА: РАЗВІЦЦЁ НАЦЫЯНАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

XX стагоддзе, якое зыходзіць з гістарычнай арэны, мае некалькі назваў: атамнае, касмічнае, інфармацыйных тэхналогій і г. д. Наступаючае XXI ст., на думку многіх, харектарызуеца як «адукацыйнае грамадства», ці «інфармацыйнае грамадства». Якім жа бачыцца ў гэтым кантэксле стан нацыянальнай школы ў беларускім замежжы?

Праблема развіцця нацыянальнай адукацыі ў дыяспарах адносіцца да ліку найменш распрацаваных. У часы існавання Савецкага Саюза нават пытанне не паўставала аб цэласнай сістэме нацыянальнай адукацыі беларусаў як у самой Беларусі, так і за межамі. Наадварот, рабілася усё, каб ажажыцця ўлялася тэорыя зліцця нацый, штучна вынішчалася этнічная своеасаблівасць народаў. І Беларусі ў гэтым эксперыменте адводзілася вядучая роля.

За мяжой беларуская школа ў значнай меры залежала ад узроўню развіцця нацыянальнай свядомасці, стаўлення дыяспары да культурных здаўбыткаў народа, гатоўнасці і здольнасці перадаць іх сваім нашчадкам. Так званая «стараая» (дарэвалюцыйная) эміграцыя амаль уся згубіла сувязі з бацькаўшчынай: яна растварылася сярод карэннага насельніцтва, паланізавалася ці русіфіковалася ў адпаведных эмігранцкіх арганізацыях. Міжваенная

эміграцыйная хвала ўжо стварыла свае культурна-нацыянальныя арганізацыі, беларускія школы працавалі ў Літве, Латвіі. Але можна сказаць, што доўгі час культурныя здабыткі, духоўнае багацце замежных беларусаў працавалі на іншыя народы. Размытасць нацыянальных катэгорый, адсутнасць падрыхтаваных кадраў не спрыялі стварэнню ўласнай беларускай школы ў іншых краінах, акрамя згаданых.

У пасляваенныя гады ўсё пачало мяняцца да лепшага. Адно тое, што ў эміграцыю трапіла шмат беларускіх навукоўцаў, настаўнікаў, творчай інтэлігенцыі, затым многія перасяленцы атрымалі адукцыю ў вышэйших навучальных установах Захаду, станоўча ўплывала на беларускую справу. Абудзілася пачуццё еднасці па мове, паходжанню і долі.

Разуменне ролі школы для выхавання маладога пакалення прыдало справе яе арганізацыі і функцыянавання на чужыне ўзровень важнейшай нацыянальна-грамадскай задачы. Разбудова беларускага школьніцтва пачалася ў Германіі (лагеры для перамешчаных асоб) і стала адметнай з'явай усяго эмігранцкага жыцця. Потым вынікі школьнай дзейнасці ў Германіі добра паўплывалі на стварэнне сеткі нядзельных школак, курсаў беларусаведы, летніх дзіцячых лагераў адпачынку, выданне падручнікаў і літаратуры, іншыя формы нацыянальнага выхавання і навучання ва ўсіх краінах рассялення беларусаў.

Дзейнасць беларускай школы стала здабыткам культурнага і грамадскага жыцця, добрым фактам захавання сваёй прысутнасці ў свеце, нацыянальнага адраджэння. Менавіта дзякуючы нацыянальнаму выхаванню беларусы пасляваеннай хвалі і іх дзеці прыйшли да агульначалавечых каштоўнасцей з адчуваннем сябе часткай беларускага народа. Заходняя дыяспара здолела закласці падмурок свайго, нацыянальнага, менталітэту — таго, што адрознівае беларусаў ад іншых этнічных супольнасцей і заваёвае ім павагу з боку шматнацыянальнага грамадства.

Звернемся да канкрэтных краін і прыкладаў.

На Беласточыне ў першыя пасляваенныя гады дзяржаўная палітыка па пытаннях міжэтнічных адносін ігнаравала існаванне нацыянальных меншасцей. Беларусы не сталі тут выключэннем. Будавалася этнічна аднародная Польская дзяржава, і ліквідацыя беларускай школы садзейнічала гэтаму працэсу. Калі ў 1944 г. на Беласточыне дзейнічала 105 школ з беларускай мовай навучання, то ў снежні 1947 г. — усяго 6¹. Праз два гады, згодна з рашэннем Сакратарыята ЦК ПАРП, пачалося аднаўленне беларускага школьніцтва, на якое, аднак, адмоўна паўплываў палітычны крызіс 1956 г. За перыяд з 1956 па 1961 г. колькасць школ з беларускай мовай навучання паменшылася з 56 да 39, а колькасць школ, у якіх беларуская мова вывучалялася як прадмет, павялічылася з 118 да 136².

¹ Национальная адукцыя: Тэматычны зборнік навуковых прац. Брэст, 1998. Кн. 9. С. 38.

² Беларускі каляндар. Беласток, 1962. С. 90.

Заганная практыка замены беларускай мовы навучання вивучэннем яе толькі як прадмета 17 лістапада 1962 г. прывяла да прынядзяцца Міністэрствам асветы Польшчы рашэння аб адмене абавязковага вивучэння роднай мовы беларускім дзецымі. У 1963 г. спыняеца выданне на беларускай мове некаторых падручнікаў. Працэсу разбурэння беларускай школы паспрыяла і школьнай рэформа пачатку 70-х гг. Прынцып «поўнай добраахвотнасці» вивучэння беларускай мовы прывёў да змяншэння колькасці дзяцей, якія вивучалі беларускую мову, амаль у чатыры разы³. У 1981 г. у Польшчы засталіся толькі славацкая і ўкраінская школы.

80–90-я гг. прынеслі значныя пазітыўныя змены ў палітычным і грамадскім жыцці краіны. У 1992 г. на дзяржаўным узроўні пачала аказвацца падтрымка выяўленню нацыянальнай, этнічнай і моўнай тоеснасці вучняў. Але беларусы, у адрозненіе ад іншых нацыянальных меншасцей, не выкарысталі магчымасць зрабіць школу нацыянальнай і выбралі выкладанне беларускай мовы як дадатковага прадмета для жадаючых яе вивучаць. Пісьменнік Сакрат Яновіч з горыччу канстатаваў: «У адным з ліцэяў Беластока наўняткі з БГКТ дамагліся ад кураторы пачаць фармальны набор вучняў у асобны клас з беларускай мовай як прадмет. ...Не паступіла аніводная заява!»⁴

Асіміляцыйныя працэсы зайшлі далёка, і значная частка польскіх беларусаў згубіла нацыянальную тоеснасць, этнічную памяць, навучэнцы, па меры пераходу ў старэйшыя класы, усё больш агаясамлівалі сябе з палякамі. Сярод вучняў 4-га класа іх колькасць дасягала 100%⁵. І наадварот, дынаміка ўзрастання этнічнай самасвядомасці назіралася сярод вучняў Гайнаўскага і Бельскага ліцэяў, дзе беларуская мова і літаратура вивучалася. Цяпер беларускае школьніцтва ў Польшчы стабілізавалася. На жаль, па-ранейшаму няма ніводнай школы з беларускай мовай навучання. Можна лічыць, што цэнтр беларускага навучэнства ў Польшчы сёння знаходзіцца ў Гайнаўцы.

Распад СССР на суверэнныя рэспублікі прывёў да значнага пашырэння беларускай дыяспары. У новых незалежных дзяржавах апынулася больш за два мільёны беларусаў. Маючы глыбокія гістарычныя і асветніцкія традыцыі, неацэнны вопыт пасляваеннага замежнага школьніцтва, можна і неабходна вырашыць у краінах на постсавецкай прасторы і праблему нацыянальнай адукцыі.

У найлепшых умовах знаходзяцца беларусы Латвіі і Літвы, бо і Віленшчына і Латгалія для іх — гэта родная зямля, унікальны рэгіён традыцыйнай нацыянальнай культуры, дзе захавалася яшчэ беларуская мова, аўтэнтычны фальклор, багатыя традыцыі беларускага школьніцтва, закладзеная ў 20–30-я гг.

³ Нацыянальная адукцыя. С. 43.

⁴ Яновіч С. Дзённікі (1987–1995). Беласток, 1997. С. 158.

⁵ Нацыянальная адукцыя на беларуска-польска-літоўскім сумежжы ў XX ст. Брэст, 1997. Кн. 8. С. 49.

Можна сказаць, што толькі беларусы Літвы цяпер маюць адносна цэласную сістэму беларускай адукацыі на роднай мове — гурткі па вывучэнню мовы, беларуская дзяржаўная сярэдняя і надзельная школы, факультатывы, аддзяленне беларусазнаўства ў ВНУ. Усё гэта дапамагае гадаваць свае кадры, арыентавацца ў праблемах Беларусі, адаптавацца ў іншамоўным асяроддзі, атрымліваць сярэднюю спецыяльную і вышэйшую адукацыю як у Літве, так і на бацькаўшчыне. Заслугай літоўскіх беларусаў з'яўляецца і тое, што яны распрацавалі канцепцыю нацыянальнай адукацыі ў Літве і аднаўлення беларускага школьніцтва.

Далучаюць маладых беларусаў да нацыянальна-культурнай спадчыны, ведання мовы нядзельныя школкі ў Маскве, Цюмені, Ташикенце, Новасібірску, Таліне, у іншых гарадах і рэгіёнах.

Лёс нацыянальнай школы залежыць ад таго, наколькі супадаюць інтэрэсы самой дыяспары, краіны пражывання і бацькаўшчыны. Гісторычнае радзіма павінна матэрыяльна падтрымліваць адукацыйныя ініцыятывы замежных суайчыннікаў — забяспечваць іх падручнікамі, дапаможнікамі, мемадычнымі матэрыяламі на роднай мове, абсталёваннем вучэбных класаў, дапамагаць настаўніцкім кадрамі, прадстаўляць выпускнікам магчымасць атрымання спецыяльной і вышэйшай адукацыі на гісторычнай радзіме і інш.

На аснове парытэту інтэрэсы ў адукацыйнай сферы ўзгадняюцца пагадненнямі аб супрацоўніцтве ў галіне адукацыі паміж адпаведнымі міністэрствамі Беларусі і Літвы, Украіны, Польшчы і інш. Прынятая ў канцы 80-х і пачатку 90-х гг. законы аб нацыянальных меншасцях (Украіна, 1992 г.; Эстонія, 1993 г.; Літва, 1998 г.) аб культурнай аўтаноміі нацыянальных меншасцей (Эстонія, 1993), аб свободным развіцці нацыянальных і этнічных груп Латвіі і іх праве на культурную аўтаномію (Латвія, 1991) стварылі заканадаўчую аснову для арганізацыі і дзеянасці беларускіх нацыянальна-культурных згуртаванняў, работы нацыянальнай школы ў гэтых дзяржавах.

Складаныя асіміляцыйныя працэсы ў беларускім асяроддзі, нізкая нацыянальная самасвядомасць прывялі да страты сувязей шмат каго з беларусаў са сваёй радзімай, адмовы ад роднай мовы і культуры і пераходу на культуру і мову тытульнай нацыі краіны пражывання. Гэтыя беларусы і дзяцей сваіх жадалі вучыць толькі на мове карэннага насельніцтва і непрыхільна ўспрымалі ідэю арганізацыі навучання на роднай мове.

Беларуская школа за мяжой павінна быць адкрытай для навучэнцаў любой нацыянальнасці. Непарыўнасць беларускай адукацыі можа забяспечыць дзейнасць дзіцячых садкоў, пачатковай і сярэдняй школы. Але значнай перашкодай тут з'яўляецца адсутнасць цэласнай нацыянальнай сістэмы адукацыі ў Беларусі. Безумоўна, што адным з галоўных фактараў развіцця беларускага школьніцтва ў замежных дзяржавах з'яўляецца стабільная грамадска-палітычная і культурная сітуацыя ў Беларусі, дзяржаўная зацікаўленасць у захаванні сваёй этнічнай адметнасці, прыярытэт беларускай самастойнасці.

Калі не будзе існаваць беларуская школа — не будзе і перспектывы для плёнага развіцця беларускай культуры, у тым ліку ў замежжы.

Беларусам дадзены шанц навучыца жыць па нацыянальных стандартах, што магчыма дасягнуць толькі праз сваю дзяржаўнасць, школу, мову і культуру, і нам трэба гэты шанц належным чынам выкарыстаць. Беларуская нацыянальная ідэя, якая аб'яднала б, згуртавала ўсё беларускае грамадства як на бацькаўшчыне, так і за мяжой, непарыўна звязана з нацыянальнай беларускай школай — ававязковай умовай і прыкметай росквіту нацыі.

Святлана Прохарава, Юлія Гурская (Мінск)

МОВА БЕЛАРУСКАГА ДРУКУ Ў КРАІНАХ БАЛТЫ

Mатэрыялам для гэтай працы паслужыла мова газет краін Балтый*. Як сведчыць даследаваны матэрыял, асноўнай мэтай прааналізаваных газет з'яўляецца разбурэнне стэрэатыпаў беларуса і Беларусі, якія ствараліся шмат гадоў. Сутнасць іх у тым, што нібыта да рэвалюцыі 1917 г. Беларусь была малапісьменнай краінай, не мела ні дзяржаўнай мовы, ні дзяржавы, ні культуры.

На пачатку 90-х гг. культурная дзейнасць беларусаў Балтый актыўізировалася. З 1991 г. адрадзілася ў Вільнюсе (Вільні) «Наша ніва», на старонках якой на пачатку XX ст. выпрацоўваліся нормы беларускай літаратурнай мовы і правапісу (мову «Нашай нівы» мы разглядаць не будзем, бо гэта асобная тэма, якую немагчыма прааналізуаць у адным выступленні). З 1992 г. пры газете «Наша ніва» існавала грамадская арганізацыя — Таварыства беларускага пісьменства. У 1993 г. адкрыта Віленская сярэдняя школа імя Ф. Скарыны.

З 1997 г. у Літве існуе газета і выдавецтва «Рунь»; у Латвіі ў 1989 г. выдадзена некалькі нумароў газеты «Голас беларуса»; з 1994 г. выдаецца штогодзенник — газета беларусаў Латвіі «Прамень». З 1990 г. выдавалася газета і часопіс беларусаў Эстоніі «Грунвальд» (намі прааналізаваны толькі два нумары за 1990 г.). Гэтыя выданні разбураўлі ранейшыя стэрэатыпы, стваралі канцэптуальна новы образ Беларусі. Усе яны выходзілі на тарашкевіцы — за выключэннем газеты «Прамень».

З пункту гледжання кагнітыўнай лінгвістыкі мова канцэптуалізуецца як вынік складанай кагнітыўнай дзейнасці чалавека. На думку В. Гумбальта,

* У артыкуле прааналізаваны нумары выданняў, якія знаходзяцца ў бібліятэцы Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны.

гэта не толькі вынік натурадльнай дзейнасці народа ў дыялектах, але — і творчых асобаў. Што тычыцца беларускай мовы, то тут вельмі складаная сітуацыя. Падмацуем такое сцвярдженне меркаваннем вядомага славіста М. Талстога, які разглядае «беларускую літаратурную мову як мову з перапыненай традыцыяй, якая, як і ў рускай мове, была сакральнай, бо ўзыходзіла да мовы Бібліі Ф. Скарыны»¹. (Мяркуем, што, калі б гэтая традыцыя захавалася, магчыма, кагнітыўная дзейнасць беларусаў была бы іншай.) Эпіграфам да сваёй працы М. Талстой бярэ слова М. Трубяцкога пра тое, што «руская літаратурная мова ніколі не адрывалася ад традыцый роўнаапостальных Кірылы і Мяфодзія», сакральнасць гэтай традыцыі, на думку расійскіх даследчыкаў, і прадвызначыла сучасны статус рускай мовы як мовы міжнародных зносін.

Перапыненасць традыцыі беларускай мовы паўплывала на яе лёс і на лёс яе кадыфікатараў, які быў вельмі няпросты. «Узгадаем, — адзначае Л. Вітушкава ў артыкуле «Мова — жывы арганізм», колькі мовазнаўцаў, паэтаў за ўжываныне мяккага знаку былі адпраўленыя сталінскім рэжымам на съмерць. Таму справа нашага сумлення… дзеля іх памяці выправіць скажэныні ў нашай мове, творча ставіцца да сваёй роднай мовы»².

Адзначым, што ў першых выданнях беларуская дыяспара адмежавалася ад «наркомаўкі», зварнулася да «тарашкевіць» як да больш культурнай, на думку выдаўцоў, традыцыі, якая асвечана тым, што яна была закладзена ў старажытнай сталіцы ВКЛ, дзе Скарына выдаваў свае кнігі. Можна меркаваць, прадстаўнікі дыяспары цэніаць, што гэтая традыцыя звязана з Вільняй. Газета «Рунь» стварае асобы вобраз Вільні, якая ўжо на пачатку ХХ ст. асэнсоўвалася ў беларускай літаратуры як горад сакральны, горад-прататып (паводле Э. Рош, прататып — гэта лепшы ўзор). Такая канцептуалізацыя Вільні не толькі замацавалася за самім горадам, але і паўплывала на асэнсаванне традыцыі пісьма. Таму выпрацаваная менавіта ў Вільні «тарашкевіца» часта ўспрымаецца як больш сакральнае і культурнае «пісьмо» ў адрозненне ад «наркомаўкі», якая належыць пераважна да сферы прафана-нага і асацыяруеща з 30-мі гг. ХХ ст. у гісторыі Беларусі.

Як адзначае ў сваім артыкуле С. Вітушка, «беларусы Літвы ўяўляюць сабой дзіве вялікія групоўкі, якія розніцаюцца некаторымі сацыяльнымі і этнаграфічнымі рысамі»³. Да першай групы аўтар адносіць тых людзей, «якія за савецкім часам, у 50–80 гады, пераехалі з Беларусі ў Літву». Другая групоўка — гэта карэнныя жыхары так званага Віленскага краю, што, на думку аўтара, паслугоўваюцца між сабою так званай «простай мовай», якую аўтар артыкула лічыць звычайнym паўночна-заходнім дыялектам беларускай мовы. С. Вітушка падзяляе думку, што асобным народам на гэтай тэрыторыі беларусы ўсведомілі сябе на стыку XIX–XX ст. Да таго ж аўтар

¹ Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. М., 1988. С. 220–236.

² Рунь. 1997. №4.

³ Вітушка С. Адраджэнне беларускага жыцьця ў Літве // Беларусы Балты. Вільня, 1998. С. 4.

лічыць, што «беларусы і літоўцы праз усю сваю гісторыю мелі надзвычай цесныя ды інтэнсіўныя контакты, а Вільня, сталіца ВКЛ, акумулявала лепшыя сілы абодвух народаў»⁴. Але ўжо ў XIX ст. узніклі асобныя нацыянальна-вызваленчыя рухі літоўцаў і беларусаў, і ў гэты час Вільня заставалася калыскай як літоўскай, так і беларускай культур. Менавіта ў Вільні ўзніклі першыя беларускія газеты, палітычныя партыі, школы, тэатры і г. д. Аўтар гаворыць і пра тое, што некаторыя беларусы лічылі сябе «тутэйшымі», частка католікаў аднесла сябе да палякаў, а праваслаўныя — да рускіх.

Падобная сітуацыя назіраецца і ў Латвіі, дзе, у адрозненне ад Эстоніі, беларусы жылі спрадвеку. Так, у 1928 г. у Латвіі выйшла кніга К. Езавітава «Беларусы ў Латвіі» (у той час ён быў дырэктарам Люцынскай беларускай гімназіі, узначальваў Таварыства беларускіх вучачялёў у Латвіі). У гэтай кнізе аналізуецца той факт, што колькасць беларусаў у 1925 г. у параўнанні з 1920 г. зменшылася. Аўтар адзначае, што перапіс 1925 г. праходзіў у самы разгар падрыхтоўкі да «Беларускага працэсу 1924–1925 гг.», з прычыны чаго частка беларусаў запісвалася або палякамі, або рускімі⁵. Разам з тым К. Езавітава падкрэсліў, што беларусаў у Латвіі вялікая колькасць. І цяпер у Латгаліі жыве прыкладна чвэрць беларусаў Латвіі. У Даўгайпілсе беларусаў 9 працэнтаў. Этнічныя беларусы аказалі ўплыў на фарміраванне мовы і культуры латгалъцаў. У сваю чаргу, у беларускай мове існуе цэлы шэраг моўных з'яваў, якім знаходзяць адпаведнікі ў латышскіх гаворках⁶.

Пра латышскі ўплыў на беларускую мову пісаў яшчэ ў 30-я гг. Э. Блесэ, да праблемы ўзаемаўплываў моваў звязаўся Я. Эндзелін. Сучасны даследчык А. Брэйдан адзначае, што Латгалія — асаблівая моўная зона, у якой ён фіксуе двухмоёе і нават трохмоёе. Даследчыкі, у прыватнасці Я. Эндзелін, А. Рэкена, тлумачаць з'яўленне ў латышскай і латгалъскай мовах канструкцый з прыназоўнікам *do* — славянскім уплывам, а на думку А. Рэкена, беларускім уплывам можна растлумачыць і тое, што гэты прыназоўнік мае выгляд *da*. К. Езавітава ў сваёй кнізе таксама адзначыў, што «крывічы-беларусы былі першымі славянскімі народам, з якім пазнаёміліся латыскія плямёны»⁷.

Такім чынам, тэрыторыі Беларусі, Літвы, Латвіі не маюць акрэсленай моўнай мяжы, частка беларусаў тут — гэта карэнныя жыхары сучаснай Латвіі, Літвы.

Калі ў 20–30-гг. Віленскі край належаў да Польшчы, у Вільні, тым не менш, працягвалася інтэнсіўнае беларускае жыццё, працавалі славутыя Віленская беларуская гімназія і Беларускі музей імя І. Луцкевіча, выходзілі газеты, часопісы, кнігі, у касцёлах і цэрквах Вільні праводзіліся набажэнствы на беларускай мове. Але ў Вільні месціліся таксама цэнтры ўсіх заходнебеларускіх

⁴ Вітушка С. Адраджэнне беларускага жыцця ў Літве. С. 6.

⁵ Цыт. па: Голос беларуса (Рыга). 1989. Вып. 1.

⁶ Прохорова С.М. Еще раз о языковой непрерывности. Минск, 1999. С. 20–27.

⁷ Цыт. па: Голос беларуса.

партый і грамадскіх арганізацый, з-за чаго ў 30-я гг. адбылася тут адна з найвялікшых трагедый у беларускай гісторыі. Далейшыя падзеі прывялі да таго, што ўся беларуская інтэлігенцыя была рэпрэсавана, усе беларускія арганізацыі ў Вільні ліквідаваны. С. Вітушка падкрэслівае, што беларусы, пазбаўленыя сваёй інтэлектуальнай эліты і арганізацыйных структур, пачалі асімілявацца, далучаща да польскай і рускай культур. Рэальным грамадска-культурным фактарам беларускае жыщё ў Вільні зноў стала з канца 80-х гг. Прывчым, як падкрэслівае С. Вітушка, «беларусы заўсёды мелі і маюць маральную падтрымку з боку літоўскага грамадства»⁸.

Што датычыцца канцэптуалізацыі газеты «Рунь», А. Мінкін у артыкуле «Канцэпцыя газэты беларусаў Літвы «Рунь» адзначае, што «беларуская літаратурная мова ў другой палове XIX і пачатку XX стагоддзяў фармавалася пераважна на аснове гаворак Віленшчыны, Меншчыны і Гарадзеншчыны, якія мала чым адрозніваюцца паміж сабой і належаць да гэтак званых паўночна-захадніх беларускіх гаворак». Такім чынам, падсумоўвае А. Мінкін, «сёння на Літве прыблізна 200 тысячай чалавек (6–7% ад усяго насельніцтва Літвы), якія ведаюць, а часам і карыстаюцца беларускаю мовую»⁹. Рэдактар газеты падкрэслівае, што яна будзе адлюстроўваць жыщё беларусаў і беларускамоўных палякаў Літвы, інфармаваць пра жыщё і падзеі ў Беларусі, а таксама пра жыщё беларускай дыяспары ў свеце. Газета «Рунь», адзначае рэдактар, выдаецца ў старажытнай сталіцы Беларусі і Літвы — сталіцы Вялікага Княства Літоўскага. З пачаткам так званай «перабудовы» Вільня, — працягвае А. Мінкін, — «Крывіцкая Мекка», паводле акрэсленення нашага слыннага паэта Уладзіміра Жылкі, зноў сталася цэнтрам прыцягнення беларусаў усяго сьвету. Тут сёньня адбываюцца самыя разнастайныя беларускія з’езды, сесіі, канфэрэнцыі й г. д. Сюды нашыя супродзічы прыяжджаюць і проста адпачынць сярод помнікаў беларуска-літоўскай даўніны»¹⁰. Таму рэдактар «Руні» лічыць, што яна павінна зрабіцца «сталічнай» газетай, разумеючы слова *сталічны* як канцэпт, што адпавядае прататыпу газеты, а гэта значыць, што газета «Рунь», на думку яе рэдактара, «павінна стаць лепшым узорам газет у кантэксле сусветных газет, а ў пляне далейшага развіцця плянунецца зрабіць «Рунь» газэтаю беларусаў балтышкага рэгіёну, а гэта Эстонія, Латвія, Літва, Калінінград, Пецярбург, Гданьск». Акрамя таго, падкрэслівае рэдактар, «газета «Рунь», якая выдаецца ў суседній з Беларусью маленъкай, дэмакратычнай краіне, мае магчымасць праўдзіва гаварыць усюму сьвету пра тое, што сёньня дзеецца ў Беларусі, можа друкаваць матэрыялы, забароненыя на Бацькаўшчыне»¹¹.

⁸ Вітушка С. Адраджэнне беларускага жыцця ў Літве. С. 8.

⁹ Мінкін А. Канцэпцыя газэты беларусаў Літвы «Рунь» // Беларусы Балтыі. Вільня, 1998. С. 95–96.

¹⁰ Тамсама. С. 97.

¹¹ Тамсама. С. 97–98.

Трэба адзначыць, што загаловак газеты «Рунь» карэлюеца з загалоўкам «Наша ніва» і на ўзроўні вертыкальнага кантэксту мае апору ў культуры Беларусі. У газеце змяшчаюцца цудоўныя ўзоры беларускай мовы — творы Н. Арсенневай, Л. Луцкевіча, лісты і паштоўкі В. Ластоўскага, З. Верас і інш.

Што да мовы газет Латвіі, то неабходна адзначыць наступнае. У 1989 г. было выдадзена некалькі нумароў газеты «Голас беларуса». Яна выдавалася на «тарашкевіцы» і працягвала традыцыі выданняў К. Езавітава.

Асобна стаіць газета «Прамень», якая выдаецца з 1994 г. Асаблівасць яе ў tym, што яна пачала выходзіць на дзвюх разнавіднасцях беларускай мовы — большасць матэрыялаў друкавалася на «наркомаўцы», але частка матэрыялаў змяшчалася на «тарашкевіцы». У прыватнасці, у № 5 за 1996 г. на «тарашкевіцы» быў надрукаваны артыкул доктара навук М. Ярчака (суполка «Світанак»).

Тое, што ў газеце да 1997 г., калі пачала мяніцца яе канцэнтуалізацыя, мірна сусідавалі «наркомаўка» і «тарашкевіца», робіць газету «Прамень» 1994—1996 (і нават яшчэ 1997 г.) адметнай з'явай у беларускай культуры.

У перадавым артыкуле «Да беларусаў Латвіі» (першы нумар газеты «Прамень») гаворыцца, што мэта газеты — друкаваць усіх беларусаў Латвіі, «да якіх бы беларускіх суполак яны не належалі», выказваецца надзея, што «Прамень» будзе жыць доўга «яшчэ і таму, што з'явілася на свет у хвалюючыя святочныя дні нараджэння Ісуса Хрыста, чыё імя людзі славяць у вяках». На думку выдаўцоў, «назва газеты як не трэба лепей адпавядзеа [...] мэце [...] прабывацца да нас і свяціць. Каб мы, беларусы, не зблісіся з дарогі і высока неслі сваю чалавечую годнасць». Адзначаецца, што газету «дабраславіў айцец Амбrozій, святар Рыжскага кафедральнага сабора Хрыста Спасіцеля». У tym жа нумары змешчаны артыкул старшыні Таварыства беларускай мовы «Прамень» А. Карповіча з характэрным загалоўкам «Газета яднае нас».

Але з 1998 г. газета змяніла канцэнцыю: перагледжаны ранейшыя пазіцыі, заменены эпіграф, знік герб «Пагоня». Гэтыя змены адбіліся і на мове: як і газеты ў Беларусі, яна пачала выходзіць на дзвюх мовах — беларускай («наркомаўка») і рускай. На жаль, ёсць элементы і «трасянкі» (1998. № 11; 1999. № 2—3 і інш.). Змяненне канцэнцыі праяўляецца і ў загалоўках матэрыялаў. У № 9 за 1998 г. інтэрв'ю з беларускімі парламентарыямі мае адпаведны загаловак «Погляды на падзеі на Беларусі мяніюцца ...». За апошнія гады скарацілася кола аўтараў і прэцэдэнтных імёнаў, а таксама колькасць матэрыялаў пра беларусаў у Латвіі. Адначасова ў газеце пабольшала афіцыйных матэрыялаў з Беларусі. Але ў той жа час газета працягвает публікаваць артыкулы, у якіх асвятляецца культурная і грамадская дзеянасць таварыстваў «Уздым», «Світанак».

Акрамя беларусаў Латвіі свае матэрыялы ў газеце «Прамень» друкавалі і друкуюць вучоныя, паэты, грамадскія дзеячы Беларусі. Існуе пастаняная

рубрыка «Весткі з Бацькаўшчыны». У газеце змяшчаюцца творы беларускіх пісьменнікаў, у прыватнасці, з працягам друкуеца раман Л. Дайнекі «Меч князя Вячкі». Прадстаўлены вершы і проза беларусаў з Латвіі.

У мове «Праменя» (1994–1997) ёсць пэўныя адрозненні ад мовы газет, якія выдаюцца ў Беларусі. Тут часта ўжываліся звароты, уласцівія беларускаму друку пачатку стагоддзя, напрыклад, словазлучэнне *ічырыя беларусы*, дэмінутывы ва ўстойлівых спалучэннях *ад нашай цёплай плянітнай зямелькі*. Адрозніваўся харктар загалоўкаў “Не здамося, браты-беларусы”, “Маюць гонар шанаваць нацыянальныя карані” (пра аб’яднанне беларускіх мастакоў Латвіі «Маю гонар» — 1996. № 1, 2).

Значнае месца ў «Прамені» адвоздзіца канцепцыі беларускай мовы, што тэматычна збліжае гэтую газету з «Рунніем», а таксама з іншымі беларускімі газетамі. Ёсць, у прыватнасці, лісты чытачоў, дзе гаворыцца пра тое, што беларусы кепска ведаюць сваю мову. У сувязі з гэтым у газеце былі змешчаны навуковыя кансультатыўныя беларускіх мовазнаўцаў. Пад рубрыкай «Вывучаєм родную мову» (1996. № 3) надрукаваны артыкул гродзенскага прафесара Паўла Сцяцко. У іншых нумерах пад той жа рубрыкай падаюцца розныя тэматычныя групы слоў і заданні ў духу кагнітывай лінгвістыкі: яны паказваюць, як харктарызуецца чалавек у беларускай мове. У заданнях ярка прадстаўлены нацыянальна-культурны кампанент (1996. № 10, 12).

У 1998–1999 гг. «Прамень» працягваў займацца праблемамі мовы, але новыя публікацыі канцептуальна адрозніваюцца ад матэрыялаў 1994–1996 гг. (гл. артыкул галоўнага рэдактара «Мова — тая ж чыстая крыніца» ў № 2–3 за 1999 г., дзе аўтар выказвае супраць «тарашкевіцы»). Адзначым, што нумары 8 і 9 за 2000 г. зноў у асноўным выдадзены на беларускай мове (за выключэннем перадрукаваных матэрыялаў з Беларусі).

Да 1999 г. у многіх матэрыялах «Праменя» выказвалася заклапочанасць тым, што ў Беларусі «не шануюць родную мову». Гэта артыкулы «Слова ў абарону мовы» (1996. № 4), «Шануйце роднае слова!» (1996. № 7). У апошнім артыкуле гаворыцца: «Хто адрокся мовы бацькоў сваіх, хто ўздеў чужую апратку — той адышоў ад народу далёка, далёка [...], шукае нейкага замілавання ў расійскіх ці польскіх гуках і ганьбіць гэтым самым сваё нацыянальнае паходжанне».

Цікавым з’яўляецца таксама матэрыял «Этымалогія і паходжанне імёнаў старожытнай Літвы» гісторыка Альгерда Корсака (1996. № 10), які лічыць імёны князёў *Ягайлы*, *Скіргайлы*, *Карыгайлы*, *Свідрыгайлы* славянскімі па паходжанню, што суадносіцца з высновамі польскага прафесара Л. Смачынскага. Так, насуперак этымалогіі, пашыранай у літоўскай філалогіі, аўтар выказвае меркаванне, што, напрыклад, імя Ягайла этымалагічна адпавядае рус. ‘кричать’, ‘шуметь’, ‘браниться’; Свідрыгайла — бел. ‘свідраваць’, ‘свярдзець’.

Газета фарміруе ў чытача вобраз Беларусі. Ён прадстаўлены і ў апісаннях беларускіх гарадоў, рэк, азёр. У прыватнасці, многа надрукавана пра

знакамітае возера Свіязь, вобраз якога паказвалі беларускія паэты і якое ўславіў А. Міцкевіч.

Як станоўчую з'яву неабходна адзначыць, што «Прамень» выдаецца ў Латвіі ўжо пяць гадоў (з 1994 г.). У адным з нумароў за 1999 г. змешчаны віншаванні калектыву газеты і, у прыватнасці, указаны, што газета выдаецца даўжэй за іншыя (напрыклад, «Русская газета» ў Латвіі ўжо перастала выдавацца), а таксама падкрэслена, што беларуская дыяспара лічыцца адной з найбольыш арганізаваных і паважаных у Латвіі.

Цікаўны і з'яўляюцца і ўласныя імёны, прадстаўленыя ў газетах. У Тапароў адзначыў, што праз уласныя імёны адбываецца знаёмства з любой культурай. У апошні час некаторыя беларускія газеты і асобныя беларускія гісторыкі разбураюць стэрэатып, што гісторыю робіць абстрактны народ. Гісторыю творыць кожны з нас. Пералічыць усе імёны, прадстаўленыя ў газетах, немагчыма, бо іх надзвычай многа. Адзначым толькі, што ў «Прамені», напрыклад, можна вылучыць: 1) імёны беларусаў, якія змаглі рэалізаваць свае таленты за межамі Беларусі,— гэтая тэма прадстаўлена найперш у нумарах за 1995–1996 гг. (тут відавочная карэліяцыя з газетай «Народная воля», якая няспынна гэтую тэму ўздымае); 2) імёны беларусаў Латвіі—у асноўным гэта прадстаўнікі таварыстваў «Світанак», «Прамень» і «Уздым»; 3) «хто ёсць хто» ў сучаснай Беларусі (указаны імёны беларускіх паэтаў, мастакоў, артыстаў, палітычных і грамадскіх дзеячаў); 4) сімвалы сяброўства Беларусі і Латвіі: Янка Купала— Ян Райніс. Пры гэтым Янка Купала паказваецца не так афіцыйна ў параўнанні з артыкуламі ў беларускіх газетах. Так, у № 7 за 1996 г. гаворыцца пра 80-годдзе з дня вянчання Я. Купалы з У. Станкевіч. У газеце змешчана фота касцёла св. Пятра і Паўла ў Маскве, дзе ў 1916 г. адбылася гэтая цырымонія. У № 7 за 1995 г. змешчаны артыкул пра маці Райніса, якая пахавана ў Віцебску. Асабліва значныя для газеты таксама імёны Францыска Скарыны, Ефрасінні Полацкай, Максіма Багдановіча, Якуба Коласа. З 1997 г. эпіграфам «Праменя» робяцца коласаўскія слова «Мой родны кут, як ты мне мілы...», а сімвалам Беларусі— выява Ефрасінні Полацкай. Як значныя выступаюць імёны латышскіх вучоных, што займаюцца проблемамі Беларусі (Ілга Аліне і інш.).

У параўнанні з газетай «Прамень», у «Руні» большае месца адводзіцца імёнам мясцовых беларусаў— навукоўцаў, пісьменнікаў, грамадскіх, культурных, палітычных дзеячаў: Б. Тарашкевічу, У. Самойле, В. Ластоўскому, братам Луцкевічам, Паўліне Мядзэлцы, З. Верас і інш. Безумоўна, як сімвал беларускай культуры аўтарамі «Руні» асэнсоўваецца імя Ф. Скарыны, які менавіта ў Вільні выдаваў першыя ў Вялікім Княстве Літоўскім друкаваныя кнігі. Трэба адзначыць імёны славутых беларускіх паэтаў, якія таксама ўспрымаюцца як сімвалы Бацькаўшчыны. Прытым на старонках «Руні» асабліва акцэнтуюцца тыя моманты іх жыцця і творчасці, якія цесна звязаны з Вільніяй. Газета знаёміц чытачоў і з выдатнымі беларускімі паэтамі, пісьменнікамі, тэксты якіх не былі ablіgatornymi ў Беларусі да

пачатку 90-х гадоў,— Н. Арсеньевай, Ф. Аляхновічам і інш. Значную ўвагу аўтары надаюць вядомым у свеце беларусам— сучасным вучоным, пазэтам, грамадскім дзеячам.

Газета «Грунвальд» (1990. №2) разбурае стэрэатып Станіслава Булак-Булаховіча, створаны савецкай гісторыяграфіяй. У №2 за 1990 г. гэтай газеты, а таксама ў №1 за 1991 г. часопіса «Грунвальд» чытач знаёміца з пазіцый беларускай эміграцыі, у прыватнасці, з вершамі Янкі Золака.

Такім чынам, выяўляюцца агульныя тэндэнцыі ў выкарыстанні асабовых імёнаў газетамі Балтыі. З аднаго боку, гэта— разбурэнне стэрэатыпаў, створаных вакол імёнаў, а з другога— выяўленне беларусаў, якія змаглі рэалізаваць свае таленты толькі за межамі Беларусі. Але кожная з тэндэнцый мае і свае асаблівасці. Матэрыялы газеты «Грунвальд» больш накіраваны на разбурэнне стэрэатыпаў, а газета «Рунь» часта публікуе вобразныя тэксты-персаналіі, прысвечаныя малавядомым старонкам творчасці і жыцця беларусаў-віленчукоў.

Падсумоўваючы, можна сказаць, што беларуская дыяспара падыходзіць да выдання газет творчы, зварнулася да «тарашкевіць» як да больш культурнай, на думку выдаўцоў, традыцый, дала ўзоры для далейшай распрацоўкі кадыфікаванай беларускай мовы. Матэрыялы газет канцэнтуальныя, накіраваныя на разбурэнне стэрэатыпаў.

Галіна Сяргеева (Мінск)

БЕЛАРУСКАЯ СУПОЛЬНАСТЬ НА ПОСТСАВЕЦКАЙ ПРАСТОРЫ: ПРАБЛЕМЫ ВЫЖЫВАННЯ І ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВІЦЦЯ

Практычна цікавасць і навуковая актуальнаясць асэнсавання жыцця-дзейнасці сучаснай беларускай супольнасці на постсавецкім абшары вызначаеца найперш тым, што тут сканцэнтравана значная частка ўсёй беларускай дыяспары ў свеце (больш палавы). Па-за межамі Беларусі на постсавецкай прасторы пасля распаду СССР аказалася больш за 2 млн. беларусаў. Пры гэтым у суседніх постсавецкіх дзяржавах (Расія, Літва, Латвія) на памежных з Беларуссю тэрыторыях беларусы жывуць на сваіх гісторычна этнічных землях і з'яўляюцца тут карэнным народам. Пасля абышчэння незалежнасці Беларусі на дзяржаўным узроўні ўпершыню пасля 1920-х гг. быў прайяўлены клопат аб патрэбах беларускай супольнасці ў іншых этнічных рэгіёнах Саюза, на былой яго тэрыторыі ў шэрагу заканадаўчых актаў былі замацаваны права суродзічаў і беларускіх грамадзян, якія жывуць за межамі Беларусі— у Законе аб грамадзянстве (1991), Законе аб

парадку выезду грамадзян Беларусі і ўезду ў яе (дзейнічае з 1 студзеня 1994 г.), Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь (1994).

Прынцыпова новымі і важнымі для постсавецкіх замежных беларусаў сталі палажэнні пра захаванне права на грамадзянства Беларусі, абарону правоў грамадзян рэспублікі за яе межамі, немагчымасць страты грамадзянства толькі на падставе пражывання ў іншай дзяржаве, а таксама прызнанне за жыхарамі права свабоднага выезду з Беларусі і вяртання ў яе, за канадаўча замацаванага ў якасці аднаго з асноўных правоў асобы¹. Гэта абумовіла натуральныя працэсы эміграцыі-іміграцыі. Адметнасцю 1990-х гг. стала дадатнае сальда міграцыі з дзяржавамі на тэрыторыі экса-СССР (у адразненне ад савецкага часу, калі, за невялікім выключэннем, яно было адмоўным).

У 1992–1999 гг. Беларусь прыняла з новых незалежных дзяржаяў на постсавецкай прасторы 408 тыс. асоб, а перасялілася туды амаль 210 тыс. чалавек². Сярод перасяленцаў у Беларусь беларусы склалі 46% (прыкладна 188 тыс. чалавек)³. Трэба ўлічыць, што 75 тыс. беларусаў прыехалі на бацькаўшчыну яшчэ ў 1990–1991 гг. Гэта значыць, што больш 11% ад іх колькасці на тэрыторыі былога Саюза (за межамі Беларусі) вярнуліся на бацькаўшчыну. Абумоўлена гэта немагчымасцю ці няпэўнасцю атрымання грамадзянства (Латвія, Эстонія), складанасцямі адаптацыі да новых умоваў (асваенне ў краінах Балтыі, Казахстане і інш. дзяржаўнай мовы, без ведання якой нельга заняць пэўныя пасады ці праста знайсці работу, прыстасавацца да жыцця ва ўмовах трансфармацыі эканомікі).

Тысячы беларусаў вяртаюцца на бацькаўшчыну як бежанцы (з раёнаў нацыянальных, этнічных канфліктаў, ускладнення сацыяльнай ці палітычнай сітуацыі). У 2000 г. на статус бежанца ў Беларусі прэтэндавала больш за 30 тыс. асоб, у тым ліку з Сярэдняй Азіі, Закаўказзя, Прыднястроўя, Літвы, Латвіі, Эстоніі. З іх не менш паловы — беларусы⁴. Але закон аб бежанцах, які ўступіў у дзеянне з 1 ліпеня 1995 г., а затым прыняты ў 1999 г. новы закон не даюць ім ніякіх ільгот, пераваг перад іншымі прэтэндэнтамі на гэты статус. Ненагуральна, што рэпатрыяцыя этнічных беларусаў на бацькаўшчыну адбываецца без дзяржаўнай падтрымкі. Яны не маюць дастатковых гарантый для ўключэння ў жыццё і працу, сутыкаюцца з абыякавасцю ўлады і адсутнасцю ад яе дапамогі. І справа тут не толькі ў адсутнасці сродкаў, але і ў неразуменні кіраўніцтвам краіны важнасці кансалідацыі

¹ Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. Мн., 1994. С. 7; Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. 1991. № 321, арт. 421; 1993, № 22, арт. 274.

² Гл.: Республика Беларусь в цифрах: Стат. сб. Минск, 1997. С. 33, 50; Тоё ж. 2000. С. 49, 51.

³ Гл.: Население Республики Беларусь: Стат. сб. Минск, 1996. С. 176–177; Тоё ж. 1998. С. 172–173.

⁴ Звязда. 1994, 14 кастр.; 1996, 27 сак., 5, 19 крас.; Беларусь: ретроспектива и перспектива: Национальный отчет о человеческом развитии 99 г. Минск, 1999. С. 29–30.

карэннай нацыі. Прыклады збірання нацыі даюць многія краіны (і на абыягах былога Саюза). З улікам эканамічных абставін Польшча ў 2000 г. прыняла закон аб рэпатрыяцыі, якому падлягаюць палякі з Каўказскага і Азіяцкага рэгіёнаў былога СССР. Цывілізаваным спосабам вырашэння гэтай праблемы маглі б стаць пагадненні паміж Беларуссю і новымі незалежнымі постсавецкімі краінамі, з якіх ідзе значны адток беларусаў, аб рэгуляванні перасялення і абароне правоў перасяленцаў. Першай таго спробай стала пагадненне, падпісане з Расіяй у 1996 г., ратыфікованае Беларуссю ў 1998 г.⁵, але яно да гэтага часу фактычна не дзеянічае, не вызначаны і механізмы яго рэалізацыі.

Для дынамікі іміграцыі ў Беларусь з тэрыторыі экс-СССР (у тым ліку і беларусаў) характэрна штогадовае зніжэнне. Абумоўлена гэта пагаршэннем сацыяльна-еканамічнага становішча ў Беларусі, цяжкасцямі ўладкавання на бацькаўшчыне (прапіска, работа), прыстасаваннем часткі суродзічаў да новых умоў жыцця на постсавецкай прасторы. Калі ў 1992 г. у ліку перасяленцаў у Беларусь беларусаў было 54 тыс., то ў 1997 г.— 13,5 тыс.⁶.

Прыток беларусаў ў новыя незалежныя дзяржавы на постсавецкай тэрыторыі за 1992—1999 гг. з Беларусі быў адносна невялікі: у 1995 г.— 7,5 тыс. беларусаў, у 1997 г.— 3 тыс.

Аналіз міграцыйных працэсаў сведчыць, што ў адрозненне ад савецкіх часоў, калі нацыянальная дыяспара з кожным годам павялічвалася і кожны пяты беларус у 1989 г. пражываваў у іншаземных рэгіёнах СССР, то ў 1990-я гг. на постсавецкай тэрыторыі яна зменшылася. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што беларусы адсюль эмігравалі яшчэ і на Захад, а колькасць іх там паволі расце. Цяпер беларусы на постсавецкай прасторы найбольш сканцэнтраваны ў суседніх дзяржавах: Расіі— больш 1 млн., Украіне— да 450 тыс., Латвіі— 100 тыс., Літве— больш 50 тыс., у Малдове асела каля 20 тыс., Казахстане— 170 тыс.

З улікам такіх абставін абарона правоў замежных суайчыннікаў зачлудзена ў міжнародных дагаворах аб узаемадносінах Беларусі з Расіяй, Украінай, Казахстанам, Літвой, Узбекістанам. Там ёсьць артыкулы аб магчымасці свабоднага выяўлення, захавання і развіцця суайчыннікамі этнічнай, культурнай, моўнай, рэлігійнай самабытнасці. Першае міжурадавае спецыяльнае пагадненне аб абароне інтэрэсаў суродзічаў Беларусь падпісала з Малдовай (1997), такія ж пагадненні рыхтуюцца з памежнымі дзяржавамі— Украінай, Расіяй, Літвой. Аднак, нягледзячы на значную нацыянальную дыяспару ў свеце (больш 3 млн. беларусаў), правы замежных суродзічаў не адрэгульянены. Закон аб суайчынніках, якія жывуць за мяжой, павінен юрыдычна замацаваць права і льготы, якія прадаставіць ім бацькаўшчына (гэта можа быць палёгка ў набыцці маёмысці, большае спрыянне

⁵ Ведамасці Нацыянальнага Сходу Рэспублікі Беларусь. 1998. № 8. Арт. 211. С. 73—80.

⁶ Гл.: Республіка Беларусь в цифрах. 1994. С. 61—62; Тоё ж. 1998. С. 35.

прадпрымальнікам, інвестарам з беларускай дыяспары і інш.). Дзяржава павінна прызнаць пэўныя іх правы дзеля захавання інтэрэсаў у краіне іх паходжання, на гістарычнай радзіме.

Новым у жыцці беларускай супольнасці ў свеце стала з'яўленне ў яе складзе грамадзян Беларусі. У ліку 19 тыс. асоб, якія ў 2000 г. знаходзіліся на консульскім уліку ў Міністэрстве замежных спраў Беларусі, пэўную колькасць складаюць беларусы на постсавецкай прасторы. З просьбамі атрымання беларускага грамадзянства найчасцей звязана асобы беларускага паходжання ў Латвії, Эстоніі (напрыклад, 80% беларусаў, што стала праўнікі ў Латвії, з'яўляюцца ў адпаведнасці з яе законам неграмадзянамі). Праблемай для многіх беларусаў у некаторых дзяржавах СНД і Балтыі, якія прэтэндуюць на грамадзянства, работу на пэўных пасадах у гэтих краінах, з'яўляецца неабходнасць ведання дзяржаўнай мовы. Складаная працэдура атрымання грамадзянства ў Латвії, Эстоніі, дзе вялікая доля рускамоўнага насельніцтва, успрымаецца як дыскрымінацыя, а ўладамі гэтых краін тлумачыцца як клопат пра будучыню карэннага народа, мера па стрымліванню русіфікацыі.

Спазненне з прыніццем спрошчанага парадку (шляхам рэгістрацыі) набыцця беларускага грамадзянства (толькі ў 1993 і 1998 г.) прывяло да таго, што нямала суродзічаў, сутыкнуўшыся са складанасцямі яго атрымання ці вяртання, набылі расійскае ці іншае. Крокам да вырашэння гэтага пытання стала пагадненне аб спрошчаным парадку набыцця грамадзянства пры пэўных умовах паміж Беларуссю, Казахстанам, Кыргызстанам і Расіяй (1999). З улікам сталага праўнікіння грамадзян Беларусі ў новых незалежных дзяржавах заключаны міжурадавыя пагадненні аб узаемнай абароне правоў сваіх грамадзян на тэрыторыі Расіі, Украіны, Літвы, Казахстана. У студзені 1999 г. Беларусь ратыфікаўала дагавор з Расіяй аб роўных правах грамадзян на тэрыторыі адной. Але на цяперашні час ён — дэкларацыя аб намерах, таму што ў Расіі і Беларусі розны жыццёвы ўзровень, несумяшчальная сацыяльныя, палітычныя і эканамічныя працэсы, заканадаўства.

Пры савецкай уладзе БССР была паставшчыком рабочай сілы, асабліва на поўнач і ўсход СССР. І ў 90-х гг. сфарміравалася часовая працоўная міграцыя з Беларусі ў Расію, Літву і інш., у тым ліку і нелегальная, некантралюемая. Гэтаму спрыяла адсутнасць да сярэдзіны 1990-х гг. прававой базы для легальнага, сацыяльна абароненага ўладкавання на работу за мяжой. Затым дзяржава зрабіла крокі па наданню працэсу працоўнай міграцыі заканадаўчы аформленых норм. З 1995 г. міграцыйная служба пачала выдаваць ліцэнзіі фірмам на замежнае працаўладкаванне па контрактах. Але ёсьць факты махіястраства, злouжyвання нелегальных фіrm ці нават тых, што маюць ліцэнзіі. Беларусь заключыла ў 1998 г. і ратыфікаўала ў 1999 г. пагадненне краін СНД аб супрацоўніцтве ў барацьбе з нелегальнай міграцыяй. Але да гэтага часу Беларусь не падпісала Міжнародную канвенцыю па абароне правоў працоўных мігрантаў (1977), канвенцыю «Аб

злоўжываннях у галіне міграцыі і забеспечэнні працоўнымі мігрантамі роўных магчымасцей» (1975) і інш.

Нацыянальная дыяспара на постсавецкай тэрыторыі папоўнілася навуковай, творчай, спартыўнай элітай, асабліва ў Расіі. Неспрыяльнныя ўмовы гаспадарання ў Беларусі вымусілі тысячи яе жыхароў весці свой бізнес ў Расіі, Украіне, Прыбалтыцы, паляпшаючы дабрабыт гэтых дзяржаў. Адтак высокапрафесійных працаўнікоў у постсавецкія дзяржавы павялічваецца. Але кірауніцтва беларускай дзяржавы не прымае эканамічных мераў для стрымлівання «ўцечкі мазгоў» і «залатых рук», не праяўляе клопату аб захаванні нацыянальнага генафонду. У адрозненне ад краін Балтый, Украіны беларускія ўлады не выкарыстоўваюць даволі значны эканамічны, інтэлектуальны патэнцыял беларускай супольнасці на тэрыторыі былога СССР, яе дзелавыя сувязі ва ўсіх сферах на карысць бацькаўшчыны. «Калі латышская дыяспара вярнулася ў Латвію, — адзначае былая эмігрантка член парламента Латвіі Інэса Бізніце, — нас віталі краіна і народ. Людзі з нашага асяроддзя сталі першымі пасламі Латвіі ў замежных краінах, многія былі абранны ў парламент, у іншыя органы ўлады»⁷.

Яшчэ адна новая адзнака часу — Беларусь першая з постсавецкіх дзяржаў (з сярэдзіны 1990-х гг.) займела палітычную эміграцыю. Апаненты пануючай улады, якія не прымаюць яе адносіны да дзяржаўнасці, беларускай мовы, культуры, унутраны і зневін курс, выязджаюць не толькі ў заходнія краіны, але і ў Літву. Тут дзейнічае Віленскі цэнтр грамадскіх ініцыятыў «Дэмакратыя дзеля Беларусі». З 2000 г. у Вільнюсе пачала вяшчанне прыватная (з удзелам беларусаў) радыёстанцыя на беларускай мове «Балтыйскія хвалі». Еўрапейскі сектар Рады БНР папоўніўся прадстаўнікамі беларускіх суполак Санкт-Пецярбурга, Масквы, Вільнюса і інш. Сярод літоўскіх беларусаў набыла водгук акцыя прыняцця сімвалічнага грамадзянства БНР.

У адrozненне ад заходніх дыяспары, дзе дзейнічае беларуская нацыянальная царква (ЗША, Канада, Вялікабрытанія, Аўстралія), спробы арганізаціи царкоўна-рэлігійнае жыццё на нацыянальнай аснове на постсавецкай прасторы сутыкнуліся з цяжкасцямі. У Маскве з 1991 г. дзейнічаюць намаганніемі сяброў Таварыства беларускай культуры уніяцкая і каталіцкая суполкі. Дзякуючы Каталіцкай грамадзе ў Вільнюсе і вернікам іншых нацыянальнасцей у касцёле св. Барталамея з 1998 г. адбываюцца багаслужэнні на беларускай мове. Арганізаваная беларусамі-вернікамі Санкт-Пецярбурга праваслаўная абшчына без тлумачэння прычын была забаронена ў 1998 г., і дзейнасць яе спынілася.

У 1990-я гг. паскорыўся працэс гуртавання беларусаў у новых незалежных дзяржавах, які распачаўся ў канцы 1980-х гг., актыўізавалася іх нацыянальна-культурнае жыццё. У 2000 г. культурна-асветную і сацыяльну-дабрачынную дзейнасць праводзілі дзесяткі арганізацый, суполак, згуртаванняў,

⁷ Згоды. 2000. 21 кастр.

цэнтраў, клубаў у Расіі (больш 40), Літве (больш 20), Украіне (больш 20), Малдове, Казахстане, Кыргызстане, Узбекістоне, Эстоніі, Латвіі, Арменіі. Нацыянальна-арганізаваныя асяродкі спрыяюць захаванню традыцый свайго народа, яго мовы, гісторыі, культуры, іх папулярызацыі шляхам заснавання беларускіх школ, беларускага друку, аматарскіх фальклорных і мастацкіх гурткоў, арганізацыі курсаў вывучэння беларускай мовы, лекцый па гісторыі і культуры Беларусі, святкавання юбілеяў вядомых культурных дзеячаў і адметных падзеяў у жыцці беларускага народа, яго абрадавых святаў.

Але на маштабы і характар развіцця беларускага нацыянальнага руху на постсавецкай тэрыторыі адмоўна паўплывалі моцная дэнацыяналізацыя беларусаў не толькі тут, але і на бацькаўшчыне, іх русіфікацыя ва ўсіх быльых савецкіх рэспубліках. Слабая згуртаванасць, недастатковая ўнутраная самаарганізацыя, падзеленасць па палітычных прычынах і, што самое трагічнае, у адносінах да дзяржаўнасці Беларусі. Паміж суполкамі існуе непаразуменне і нават канфрантациі (Масква, Санкт-Пецярбург, Вільнюс, Талін).

Увядзенне презідэнцтва з 1994 г., майскі (1995) і лістападаўскі (1996) рэферэндумы карэнным чынам змянілі палітычную і сацыяльна-еканамічную сітуацыю ў Беларусі і моцна паўплывалі на раскол беларускай дыяспары на постсавецкім абшары. Прынцыповая змены ўнутранай і знежнай палітыкі абумовілі новы афіцыйны падыход да дыяспары: прыярытэтнай вызначана работа з суйчыннікамі ў новых незалежных дзяржавах на постсавецкай тэрыторыі (т.зв. «блізкім замежжы»). Гэтым зноў падзялілі суродзічаў за мяжой — цяпер ужо на «блізкіх» і «далёкіх», на афіцыйных (лаильных пануючай у Беларусі ўладзе) і «апазіцыйных». Заходняя дыяспара негатыўна аднеслася да новага курса беларускай улады. Такім чынам, сучасныя праблемы, цяжкасці ў развіцці беларускага нацыянальнага руху на постсавецкім абшары абумоўлены як яго ўнутраным станам, так і складаным працэсам станаўлення дзяржаўнасці Беларусі, неадназначным стаўленнем да замежных суполак беларусаў. Да дзвюх міжнародных арганізацый па сувязях з замежнымі суродзічамі (адзяржаўленая «Радзіма» і Згуртаванне беларусаў свету «Бацькаўшчына» — грамадская арганізацыя з 10-гадовым вопытам, у тым ліку правядзення і агульнабеларускіх маштабных акцый) далаўчылася з 1999 г. асацыяцыя «Свято Радзімы». Яе старшыня праўлення — адначасова і старшыня Дзяржкамітэта па справах рэлігій і нацыянальных меншасцей. Менавіта камітэт выконвае ролю куратора па пытаннях дыяспары. Час пакажа, чым стане асацыяцыя.

Да расколу беларускіх суполак у буйнейшых цэнтрах краін СНД і Балтыі падштурхоўвае рэалізацыя ідэі іх згуртавання адпаведнымі органамі Беларусі на аснове лаяльнасці да існуючага рэжыму. З канца 1990-х гг. пасольствы актыўізвалі дзейнасць па стварэнню аў'яднанняў у межах краін праўывання беларусаў. Пры ўзделе беларускіх пасольстваў створаны Згуртаванне беларускіх грамадскіх арганізацый у Літве (1998), Каардынацыйная рада ў Малдове, Нацыянальна-культурная аўтаномія «Беларусы ў Расіі»

(1999), Усеўкраінскае аб'яднанне «Беларусь» (2000). Старшыня Дзяржкамітэта па спраўах рэлігій і нацыянальнасцей Рэспублікі Беларусь А. Білык падкрэсліў на старонках друку, што станоўчыя вынікі ад сумеснай дзеянасці беларускіх аб'яднанняў бачацца як самімі арганізацыямі, так і дзяржаўнымі, грамадскімі структурамі Беларусі⁸. Але амаль ва ўсіх краінах па-за створанымі ўладамі каардынацыйнымі органамі аказаліся многія суполкі, якія бачацца ў дапамозе сучаснай выкананіяй улады Беларусі рычаг уціску на змест працы суполак, іх пазіцыю ў адносінах да падзеі на бацькаўшчыне (Міжрэгіянальнае аб'яднанне беларусаў Расіі, Таварыства беларускай культуры і іншыя арганізацыі у Літве, Украіне). Само па сабе старанне пасольства стварыць аб'яднанні і павялічыць колькасць суполак— справа добрая, калі яны сапраўды будуць жыццяздольныя і разгорнуць культурна-асветную, адукацыйную і іншую нацыянальную работу. Але практика сведчыць, што частка іх існуе фармальна, асаблівай цікавасці да беларускай культурнай спадчыны, традыцый яны не праяўляюць ці ўвогуле ставяцца да гэтых каштоўнасцей, як і незалежнасці Беларусі, варожа. Калі ў Беларусі ўзмоцніцца працэсы ўмацавання дзяржаўнасці, паскарэння нацыянальнага адраджэння, беларусізацыі ўсіх сфер жыцця, тады арганізаваныя пры ўдзеле ўладаў Беларусі на постсавецкім ашары суполкі і каардынуючыя арганізацыі, што не прымяюць гэтых каштоўнасцей, знікнутць ці зменшашца і павялічашца непалітызаваныя нацыянальна арыентаваныя таварыствы, галоўнай мэтай якіх будзе наладжванне нацыянальнага, культурна-асветнага жыцця і ўзаемадзеяння з бацькаўшчынай на гэтай аснове. Пастаянны клопат дзяржавы пра беларускую дыяспару, а не выкарыстанне яе ў палітычных мэтах, зможа прадухіліць асіміляцыю беларускіх асяродкаў на постсавецкім ашары. Цяпер жа існуе вельмі абмежаваная эканамічная падтрымка беларускага нацыянальнага руху не толькі ўладамі краін на постсавецкай прасторы, але і самой Беларусі. Дзяржаўная праграма «Беларусы ў свеце», прынятая ў 1993 г., слаба рэалізуецца з-за адсутнасці сродкаў.

Неналежная падтрымка суродзічаў з боку існуючай у Беларусі ўлады, заняпад усяго беларускага ў самой дзяржаве сталі прычинамі адсутнасці беларускіх школ, нацыянальнага друку нават у багатых на інтэлектуальныя сілы беларускіх асяродках у Расіі (Масква, Санкт-Пецярбург, Калінінград, Новасібірск), Украіне, Казахстане і інш. З улікам таго, што беларусы ў іншах этнічных рэгіёнах СССР у аднолькавай ступені не мелі магчымасці для выяўлення сваёй нацыянальнай самабытнасці, уражвае іх вельмі адрозны сучасны вопыт нацыянальнага жыцця і інтэграцыі ў грамадства новых незалежных дзяржаў. Аўтар кнігі «Беларусы ў Латвіі» Ілга Апіне падкрэслівае: «Можна сцвярджаць, што ў Латвіі складваецца інфраструктура беларускай культуры са сваімі цэнтрамі, друкам, школай, а таксама адраджаецца беларускае асяроддзе ў Рызе, дзе трывалае месца пачынае займаць бела-

⁸ Голос Радзімы. 1999. 15–22 крас.

руская мова»⁹. Тоё ж вызначае і беларускую супольнасць у Літве. Істотна іншая сітуацыя ў Расіі. Блізкасць моваў, працяглее пражыванне ў Расійскай імперыі, а затым СССР, палітычны падзеі і рагшэнні апошняга пяцігоддзя, моцна паўплывалі там на дэнацыяналізацыю, асіміляцыю беларусаў. Інтэграцыйныя працэсы, якія рэальна адбываюцца ў ваенай і ваенна-прамысловай сферы і замаруджваюцца ў сацыяльна-еканамічнай (амаль не дзейнічаюць) законах аб мытным саюзе, аб роўных магчымасцях суб'ектаў гаспадарання, роўных правах грамадзян на тэрыторыі дзвюх дзяржаў), аказваюць маральна-псіхалагічны ціск на расійскіх беларусаў, паскараюць іх адрыў ад свайго этнасу, супярэчліва адбіліся і на самавызначэнні беларусаў на тэрыторыі экс-СССР. Сведчанне таму — амаль поўная асіміляцыя беларусаў на беларуска-расійскім пагранічны, дзе яны жывуць на этнічна гісторычных землях. Прыгадаем, што ў Літве, Польшчы на сваіх этнічных тэрыторыях беларусы маюць пэўную нацыянальную адукцыю, нацыянальныя сродкі масавай інфармацыі, кнігадрукаванне, а ў Польшчы — і нацыянальную палітычную партыю. Практычных высноў як з боку самой беларускай супольнасці ў Расіі, так і ўладаў абеддзвюх дзяржаў вымагае неадпаведнасць узроўню нацыянальна-культурнага жыцця суродзічаў у Расіі ў парадунні з беларускімі дыяспарамі ў іншых памежных краінах (Літве, Латвіі, Украіне), а таксама са становішчам рускай дыяспары ў Беларусі, якая аказвае значны ўплыў на грамадска-палітычнае становішча Беларусі, у большасці сваёй адстойвае пазіцыі суседняй Расіі. Падпісане пагадненне аб супрацоўніцтве паміж Дзяржкамі-тэтам па справах рэлігіі і нацыянальнасцей Беларусі і Міністэрствам нацыянальнай палітыкі Расіі (1999) прадугледжвае ўлічванне інтэрэсаў беларускай дыяспары ў Расіі і рускай у Беларусі¹⁰. Але рэальнасць можа аказацца іншай, бо пагадненне 1990 г. паміж расійскім і беларускім ведамствамі аб адкрыцці ў Расіі школ з беларускай мовай навучання не выканана.

Беларуская супольнасць на тэрыторыі экс-СССР аказалася ў розных цывілізацый, а сама Беларусь знаходзіцца на гістарычным раздарожжы і ў пярэдадзень XXI ст. Пры якіх умовах беларуская дыяспара на постсавецкай прасторы зможа выконваць ролю пасрэдніка ў дыялогу цывілізацый, паўплываць на гістарычны выбар Беларусі і як ён адаб'ецца на самапачуванні, са- масцвядржэнні беларусаў на постсавецкім абшары?

Перспектывы паспяховага, натуральнага развіцця замежнай беларускай супольнасці тут звязаны са зменамі сітуацыі ў Беларусі, умацаваннем яе незалежнасці, усталяваннем добрасуседскіх дзяржаўных адносін з памежнымі краінамі, уваходжаннем у ўсходнюю і міжнародную супольнасць. Беларусь як незалежная дэмакратычная ўсходняя прававая дзяржава будзе

⁹ Apine I. Baltkrievi Latvija. Riga, 1995.

¹⁰ Культура. 1999. 6–12 сак.

прыцягальнай для большасці нацыянальнай дыяспары, у тым ліку і эміграцыі, якія адчуваюць сябе працягам нацыі ў замежжы, а Беларусь зможа выкарыстаць іх інтэлектуальны і эканамічны патэнцыял, дзелавыя сувязі з палітычнымі, фінансавымі і іншымі коламі краін пражывання. Толькі самастойная Беларусь, нацыянальна ўсвядомленая, зможа забяспечыць існаванне беларускага народа і яго працягу ў эміграцыі як адзінага арганізма. Гэта—адна з цаглінак падмурка для самазахавання і развіцця нацыі ў эпоху глабалізацыі. Бацькаўшчына і дыяспара тады стануць як адно цэлае. Яшчэ ў 1953 г. беларуска-ўкраінскі гісторык у эміграцыі прафесар Л. Акіншэвіч пісаў, што Беларусь, «здабыўшы магчымасць вольнага развіцця [...] дасягне [...] здравай, арганічнай, да апошняй грани праведзенай сінтэзы сваіх цывілізацыйных асноў [...] Дасягнуўшы гэтай сваёй сінтэзы, беларускі народ будзе мець перад сабой вялікія творчыя магчымасці. І хто ведае, можа — карысныя не толькі для яго аднаго»¹¹.

У любым выпадку Беларусь павінна вытрымаць гістарычныя выпрабаванні, не згубіць свою незалежнасць. Не можа не спрацаваць інстынкт самазахавання народа, хоць ён і моцна падарваны. Глыбінныя зрухі, якія сталі відавочнымі, сведчаць пра абуджэнне нацыянальнага духу. Дзесяць гадоў незалежнасці даюць свае вынікі. І ўжо на падыходзе новае маладое пакаленне свядомых беларусаў, для якіх незалежнасць — кардынальная каштоўнасць, а дыяспара, нацыянальная эміграцыя — неад'емная частка беларускага народа, якая жыве па-за Беларуссю.

¹¹ Запісы Беларускага інстытута навукі і мастацтва (Ню-Ёрк). 1953. № 2. С. 78–79.